

ДІАЛОГИ

про Українську Ідентичність

ВИПУСК 2

МІЖГАЛУЗЬВЕ
МЕРЕЖУВАННЯ

Діалоги про Українську Ідентичність

Мережування та міжгалузевий діалог

Опубліковано за підтримки Фонду
«Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва

Упорядник: Богдан Бевза

Літературна редакторка: Лариса Литвин

Київ
2025

ПАРТНЕРИ ПРОЄКТУ

ЦЕНТР РЕФОРМ
ТА МІСЦЕВОГО
РОЗВИТКУ

Фонд
Демократичні ініціативи
імені Ілька Кучеріва

БЕВЗА

АКАДЕМІЯ
РОЗВИТКУ
ТЕРИТОРІЇ

АВТОРИ ПРОЄКТУ

БОГДАН БЕВЗА — політолог, політичний психолог, експерт з мережування національної ідентичності. Співзасновник Академії Розвитку Території та проєкту «Українська ідентичність», аспірант кафедри теорії та історії політичної науки ЛНУ ім. Івана Франка.

АНДРІЙ ГІНКУЛ — юрист, економіст, керівник проєктів розвитку територій та реформування галузей. Співавтор реформи децентралізації та автор програм розвитку інституційної спроможності мережових та управлінських інституцій та організацій. Співзасновник Академії Розвитку Території та проєкту «Українська ідентичність». 25 років досвіду створення та впровадження проєктів, нормо-проєктування, вивчення мотивації та конструювання процесів соціо-динаміки.

ПЕРЕДМОВА

Ця збірка — продовження серії Діалогів про Українську Ідентичність, розпочатої у березні 2024 року. Це зустрічі із експертами, науковцями, комунікаційниками, наративістами, державними, громадськими та культурними діячами, які мають одну мету: сформуванню мережевий дискурс про Українську Ідентичність. Зануритися у зміст діяльності один одного, знайти точки перетину, створити спільні проекти на межі секторів, сформуванню спільне бачення майбутнього. Усе це — задля конструювання та мережування Української Ідентичності.

У цьому виданні зібрані тези представників максимально різних сфер формування національної ідентичності: викладачі, науковці, освітяни, культурні менеджери, медіадослідники, наративісти, комунікаційники, художники, представники Збройних Сил України, Верховної Ради України, Офісу Президента України, Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, Міністерства молоді та спорту України, Українського інституту національної пам'яті, Українського культурного фонду, Українського інституту, Національної академії Служби безпеки України, громадських та благодійних організацій.

Попередній цикл із 6 публічних та закритих зустрічей знайшов своє відображення у збірці «Діалоги про Українську Ідентичність», яку ми видали та презентували у листопаді 2024 року. Переглянути її можна за цим QR-кодом:

У науковому дискурсі ми ще в 2023 році зафіксували базові ідеї у [статті](#) «Конструювання та реалізація політики ідентичності в Україні у 2022–2030 роках: аналіз та прогностична модель» у Політологічному віснику Київського національного університету імені Тараса Шевченка, і продовжуємо розробляти цей напрямок у інших наукових публікаціях.

Висловлюємо щиро подяку за активну та конструктивну співдію учасникам кожного з Діалогів: Олені Зіненко, Юлії Кравченко, Петрові Мироненку, Оксані Черевко, Дмитрові Золотухіну, Русланові Кириленку, Наталії Кривді, Марії Котвіцькій, Валерію Пекарю, Петрові Бевзі, Володимирі Войтенку, Богданові-Олегу Горобчуку, Валерії Колодій, Олександрові Зарубі, Ларисі Компанцевій, Рені Марутян, Михайлові Винницькому, Володимирові Горбатенку, Василеві Мокану, Володимирові Тиліщаку, Аліму Алієву, Андрієві Заблоцькому, Дмитрові Корнієнку, Володимирові Максимовичу, Андрієві Чеснокову, Михайлові Степику, Сергієві Громенку, Лесі Угрин. А також щира вдячність Аліні Мороз за фіксацію моментів мережування та дизайн, верстку і підготовку до друку цього видання.

Також висловлюємо подяку Академії політико-правових наук України та її президентові Петрові Мироненку, а також Петрові Бевзі та Андрію Гінкулу за сприяння реалізації проекту і теплий прийом у своїх творчих майстернях.

Щиро сподіваємося на спільнотворення і мережування спільноти!

Приємного Вам інтелектуального досвіду та затишних емоцій!

ЗМІСТ

ПАРТНЕРИ ПРОЄКТУ	2
АВТОРИ ПРОЄКТУ	2
ПЕРЕДМОВА	3
УЧАСНИКИ ДІАЛОГІВ ЗА ГАЛУЗЕВИМ ПРЕДСТАВНИЦТВОМ	6
УСТАНОВЧА ДОПОВІДЬ ПРО КОНСТРУЮВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ	9
ВСТУП.....	16
УКРАЇНСЬКА НАЦІЯ: ПОЛІТИЧНА, ЕТНІЧНА, ТЕРИТОРІАЛЬНА, ОНТОЛОГІЧНА?	17
ПРАКТИКА КОНСТРУЮВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ (ІТАЛІЯ, ФРАНЦІЯ, США)	24
МИСТЕЦТВО ЯК ОПОРА ІДЕНТИЧНОСТІ	26
РОБОТА З МОЛОДДЮ	34
ЯК МИ ФОРМУЄМО ІДЕНТИЧНІСТЬ?	40
ПРОТЕСТНА ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ: ПЕРЕВАГИ І НЕДОЛІКИ	46
ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ МАЙБУТНЬОГО: ДО ЧОГО СЛІД ПІДГОТУВАТИСЯ?	52

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ	56
УКРАЇНСЬКИЙ ШЛЯХ УКРАЇНСЬКОГО ГЕРОЯ	59
МІФОДИЗАЙН ДЛЯ УКРАЇНИ	65
НЕБЕЗПЕКИ І ЗАГРОЗИ ПРИ СТВОРЕННІ ІНСТИТУЦІЙНОГО СУБ'ЄКТА.....	73
ЗАКОН ПРО УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ: СУБ'ЄКТИ, ОБ'ЄКТИ, ПРОЦЕСИ	79
НАВІЩО БУТИ УКРАЇНЦЕМ? ПРО УКРАЇНЦІВ ЗА КОРДОНОМ: НАЯВНИХ ТА ПОТЕНЦІЙНИХ.....	84
ПОЛІТИКА ІДЕНТИЧНОСТІ: ОПТИМІЗУВАТИ ДОСЯГНЕНЕ	89
УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ	93
НОВА УКРАЇНСЬКА ЕТИКА — ВІДПОВІДЬ НА ГЛОБАЛЬНІ КРИЗИ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ.....	96
МИ ВТРАЧАЄМО ШАНС НА СУБ'ЄКТНІСТЬ?	100
КОМЕНТАР ПРОФЕСОРА МИХАЙЛА СТЕПИКА.....	102
АНАЛІТИЧНЕ ПІСЛЯСЛОВО	108
СПИСОК ЗГАДАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	109

УЧАСНИКИ ДІАЛОГІВ ЗА ГАЛУЗЕВИМ ПРЕДСТАВНИЦТВОМ

ПРЕДСТАВНИКИ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУТІВ

АЛІМ АЛІЄВ

Заступник генерального директора Українського інституту.

МИХАЙЛО ВИННИЦЬКИЙ

Освітній і громадський діяч, заступник міністра освіти і науки України, викладач, віцепрезидент з науково-навчальних студій Національного університету «Києво-Могилянська академія».

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ

Експерт зі стратегічних комунікацій, радник міністра культури та стратегічних комунікацій України.

ОЛЕКСАНДР ЗАРУБА

Полковник Збройних сил України, кандидат військових наук, доцент.

ДМИТРО ЗОЛОТУХІН

Радник міністра культури та стратегічних комунікацій України, експерт зі стратегічних комунікацій.

ВАСИЛЬ МОКАН

Політолог, кандидат політичних наук, народний депутат, заступник голови Комітету з питань молоді і спорту, голова підкомітету з питань національно-патріотичного виховання.

ВОЛОДИМИР МАКСИМОВИЧ

Головний консультант відділу молодіжної політики та спорту Директорату з питань внутрішньої та гуманітарної політики Офісу Президента України.

ВОЛОДИМИР ТИЛІЩАК

Заступник голови Українського інституту національної пам'яті, кандидат історичних наук.

АНДРІЙ ЧЕСНОВ

Заступник міністра молоді та спорту України.

ПРЕДСТАВНИКИ НАУКОВОЇ СПІЛЬНОТИ

ВОЛОДИМИР ГОРБАТЕНКО

Український політолог і правознавець, доктор політичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, закордонний член Польської академії наук і мистецтв; автор багатьох політико-правових наукових досліджень, підручників і навчальних посібників з політології.

СЕРГІЙ ГРОМЕНКО

Кандидат історичних наук, письменник і публіцист

ЮЛІЯ КРАВЧЕНКО

Наукова співробітниця Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НАУКМА, організаторка «Фестивалю шістдесятництва та дисидентського руху» у НЦ "МАНУ" (2017-2022), засновниця ГО «Філософія для дітей та дорослих», програмна менеджерка проекту «У пошуках ідентичності» (2024)

НАТАЛІЯ КРИВДА

Професорка КНУТШ, докторка філософських наук, Голова наглядової ради УКФ.

ВАЛЕРІЯ КОЛОДІЙ

Доктор філософії, мол. наук. співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

ЛАРИСА КОМПАНЦЕВА

Докторка філологічних наук, завідувачка кафедри стратегічних комунікацій та прикладної лінгвістики центру стратегічних комунікацій Навчально-наукового інституту інформаційної безпеки та стратегічних комунікацій НА Служби безпеки України.

РЕНА МАРУТЯН

Докторка наук з державного управління, професорка кафедри глобальної та національної безпеки КНУ ім. Т. Г. Шевченка.

МИХАЙЛО СТЕПИКО

Доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень.

ПЕТРО МИРОНЕНКО

Політолог, доктор політичних наук, засновник та президент Академії політико-правових наук України, генеральний директор Наукової установи «Академія «Українська Політія»».

ЛЕСЯ УГРИН

Кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки.

ОКСАНА ЧЕРЕВКО

Кандидатка історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та археології, експертка з питань новітньої історії країн Європи та Америки та історії України, експертка з питань історичної освіти.

ПРЕДСТАВНИКИ ГРОМАДСЬКИХ ІНСТИТУТІВ

АНДРІЙ ГИНКУЛ

Експерт з інтегрованого розвитку територій, юрист, економіст, урбаніст,
голова правління ГО «Центр реформ та місцевого розвитку»

МАРІЯ КОТВИЦЬКА

Директорка з маркетингу БО БФ «КОЛО».

ВАЛЕРІЙ ПЕКАР

Підприємець, публіцист, викладач, громадський діяч.

ПРЕДСТАВНИКИ КУЛЬТУРНОГО СЕКТОРУ

ПЕТРО БЕВЗА

Художник.

ВОЛОДИМИР ВОЙТЕНКО

Кінознавець, кінокритик, редактор, сценарист.

БОГДАН-ОЛЕГ ГОРОБЧУК

Поет, художник, куратор літературно-мистецьких проєктів, кандидат соціологічних наук, викладач соціології, співавтор проєктів «Культуртригер» та «Центр дослідження МордоRU».

ПРЕДСТАВНИКИ ЕКСПЕРТНОЇ СПІЛЬНОТИ:

БОГДАН БЕВЗА

Експерт з мережування національної ідентичності, політолог.

ОЛЕНА ЗІНЕНКО

PhD з суспільної комунікації та ЗМІ, старша викладачка кафедри медіакомунікацій соціологічного факультету ХНУ імені В.Н.Каразіна, медіадослідниця, експертка з комунікаційних стратегій та розробки інформаційних кампаній.

РУСЛАН КИРИЛЕНКО

Спічрайтер, фахівець із інформаційної безпеки та гігієни, поет, лірик та музикант.

ДМИТРО КОРНІЄНКО

Політичний експерт та аналітик, засновник міжнародної аналітичної спільноти Resurgam.

УСТАНОВЧА ДОПОВІДЬ ПРО КОНСТРУЮВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

Проблематика аналізу та конструювання національної ідентичності повністю заснована на горизонтальній мережевій комунікації. Водночас підґрунтям для ефективного супроводу такої комунікації є спільне сприйняття основних підходів, термінів та процесів. Горизонтальна комунікація та багатовимірне конструювання цінностей та принципів як елементів суспільного консенсусу — саме на цьому і зосереджена доповідь. Прогнозуємо, що з розвитком дискурсу, буде доцільно видати оновлений та скорегований варіант цього матеріалу, проте спочатку все ж закладемо фундамент для взаємодії. Майже кожна із оглянутих тут проблематик потребує окремого розгляду та може породити навколо себе дискусії, але це чудово, адже національна ідентичність формується у спільному конструюванні.

Базовим поняттям напрямку є «національна ідентичність». Серед наукової та експертної спільноти існує 2 фундаментальних погляди на національну ідентичність: об'єктивістський (есенціалістський) та суб'єктивістський (конструктивістський). Об'єктивістський погляд можна умовно охрестити «споглядальним». Він передбачає суто спостереження за станом національної ідентичності та абсолютне невтручання в ситуацію. Цей підхід був актуальний на початку дослідження цього феномену, коли засоби масової комунікації були недостатньо розвинуті, а використання методів впливу на масову свідомість носили радше спорадичний характер. Водночас в середині ХХ століття досвід найперше радянського та нацистського режимів довів можливість системної спрямованої зміни масової свідомості з метою трансформації чи конструювання національної ідентичності. Також контекст та методи, якими відбувалося це конструювання, суттєво запламували цей процес, що відображено в негативних конотаціях термінах «пропаганда», «інформаційна політика», «ідеологія» тощо.

У другій половині ХХ століття активно розвинувся суб'єктивістський підхід до розгляду національної ідентичності, частково заснований на соціальному конструктивізмі. Наведемо 2 короткі цитати для загального огляду цього питання:

«Ідентичність є основним елементом суб'єктивної реальності, вона перебуває у діалектичному взаємозв'язку з суспільством... і набувається тільки через сприйняття значущого «іншого» ... суспільство постає у вигляді суб'єктивних значень, колективних уявлень, смислових систем, які конструюються людьми у процесі їхньої діяльності». (*P. L. Berger, T. Luckmann The Social Construction of Reality, 1966*)

«Нація є уявленою спільнотою і водночас ментальним конструктом, уявним комплексом ідей, що включають в себе щонайменше визначальні елементи

колективної єдності та рівності, кордонів та автономії. Цей образ є реальним у тій мірі, у якій особа приймає його, вірить у нього та ідентифікує себе з ним емоційно. Питання, як ця уявна спільнота досягає розуму тих, хто прийняв її, має просту відповідь: вона є сконструйованою і переданою через дискурс, перш за все, у наративах національної культури. Тобто національна ідентичність — це продукт дискурсу» (R. Wodak. *The Discursive Construction of National Identity*, 2009)

Суб'єктивістський підхід можна умовно охрестити як «проактивний». Він передбачає можливість впливати на спільне конструювання ідентичності різними суб'єктами. Цей вплив може мати конструктивний, трансформаційний, виправдальний та деструктивний характер.

Зазначимо тут дуже важливу деталь терміну «конструювання ідентичності». Тут не йдеться про створення ідентичності з нуля, тобто українцям не потрібно вигадувати щось нове і намагатися нав'язати його самим собі. Конструювання національної ідентичності на сьогодні — **це відновлення та осучаснення** раніше набутих, забутих чи «розстріляних» зв'язків та контекстів у сприйнятті громадянами наявних ціннісних, поведінкових та когнітивних патернів. Коли ми говоримо про конструювання національної ідентичності, ми маємо на увазі конструювання контексту та дискурсу прийнятних для більшості ідей та цінностей з метою об'єднання їх у єдину систему, що повністю ґрунтується на уже наявних особливостях, відповідає сучасності та рухається у майбутнє.

Додамо також, що національна ідентичність не є статичною, її неможливо зафіксувати навіть на тиждень. Компоненти ідентичності постійно змінюють контекст, що певною мірою змінює їхнє застосування людьми, а отже, видозмінюється і її саме вираження. Ці зміни відбуваються в межах базової ціннісної та ідейної рамки, проте це також означає, що цей процес можна передбачити, організувати та захистити від зовнішніх втручань. Така організація процесу і є спільним конструюванням шляхом заснування та взаємодії інституціоналізованих суб'єктів різного формату.

Для уникнення суперечностей застановимо також, що звертаючись до поняття «нації» та, вочевидь «національного», ми розглядаємо саме політичну націю — тобто спільноту людей, об'єднану радше спільною культурою, історією, пам'яттю, цінностями, поведінковими моделями, а не тільки і не стільки етнічним походженням. Українська національна ідентичність має достатньо елементів, притаманних іншим етносам та культурам, які є органічно вплетені у єдину систему спільної самоідентифікації. Щонайменше тому ми можемо впевнено дотримуватися саме цієї — «західної» (за Е. Смітом) — моделі.

Один із ключових приводів звертатися до проблематики конструювання ідентичності як в Україні, так і в інших частинах цивілізованого світу, — це спроби зовнішнього конструювання національної ідентичності, наприклад, активний

багаторічний системний вплив росії на українську національну ідентичність та ідентичність інших націй колишнього союзу не тільки. Від самого відновлення незалежності України росія активно проводить спрямований вплив з метою замінити ключові елементи української ідентичності на такі, що є вигідними та суголосними російській ідеології та пропаганді, продовжуючи традицію конструювання «української» етнічної (!) ідентичності часів СРСР, заснованої на відверто негативних когнітивних, поведінкових та ціннісних патернах.

Політика «боротьби з дезінформацією» нездатна забезпечити протидію настільки масштабному та системному впливу, який чинить російська пропаганда на українських громадян. Тож у сучасному українському контексті доцільно використати парафраз на відому тезу: «Якщо українці самі не сконструюють ідентичність, за них її сконструює хтось інший». Також згадаємо вислів одного з найшанованіших українських науковців цієї сфери:

«Українська Держава є суб'єктом формування національної ідентичності, здатної засвідчити нашу національну безперервність і відмінність, а отже, остаточно та незворотно легітимізувати факт існування Української Держави-нації. Одним із фундаментальних внесків постмодернізму в гуманітарні науки стало відкриття того, що національна ідентичність ґрунтується не стільки на історичних фактах, скільки на міфах, про що вже йшлося. Суспільствознавству це відкриття повернуло усвідомлення, що держави є справжніми творцями націй, а не навпаки, і що національна ідентичність є продуктом державної політики, а не міфічного національного духу, закладеного в кожному народі». (М. Степико *«Українська ідентичність: феномен і засади формування»*, 2011)

Тому актуальною та невідворотною є необхідність самостійного конструювання української національної ідентичності українськими громадянами за допомогою різних суб'єктів.

Суб'єкт конструювання — це той, хто конструює. Критично важливим є забезпечити процес спільного конструювання національної ідентичності. Для цього необхідно взаємодія різних суб'єктів. Ними, наприклад, можуть бути: органи державної влади; органи місцевого самоврядування; організації громадянського суспільства; інтелектуальні та професійні спільноти; інші інституційні та неінституційні дієві. Загалом проблема суб'єкта конструювання є достатньо складною та потребує складних інноваційних рішень, та, очевидно, окремого розгляду. Тут застановимо, що узурпація процесу конструювання національної ідентичності будь-яким із суб'єктів в українському контексті призведе до провалу та політичного і/або громадського остракізму.

Якщо ж звернути увагу на «простір конструювання», то ключовим терміном буде «дискурс». У контексті національної ідентичності ключовими є дискурси: спільнот; інститутів; нормативних документів; зовнішньої репрезентації.

Тож робочим визначенням національної ідентичності пропонуємо таке:

Національна ідентичність — це сукупність ментальних і соціальних репрезентацій та контекстуальних моделей, що позначає багатовимірні зв'язки між членами спільнот, виражені у відчутті приналежності до одної нації та використанні спільних когнітивних, поведінкових та ціннісних патернів.

Ідентичність — це конструкт, який не може бути до кінця нав'язаний зовнішнім регулюванням, звідки б воно не походило. Натомість, навіть базова спроба чи мінімальна, але систематична процесна діяльність із внутрішнього мережевого дискурс-конструювання дає швидкі та ефективні результати відновлення чи адаптації національної ідентичності.

Відповідно ефективну політику (систематичну процесну діяльність) ідентичності в українському суспільстві можна описати у таких процесах:

- мережеве конструювання національної ідентичності в усіх середовищах реалізації політики;
- практикування національної ідентичності (дискурсивне та прикладне);
- фіксування базових принципів, цінностей та ідей національної ідентичності та популяризація їх соціального схвалення;
- формування змісту політик впровадження мета-політики ідентичності;
- закріплення національної ідентичності та змісту мета-політики ідентичності й супровідних політик її впровадження у нормативних документах усіх рівнів;
- постійна комунікація як базових принципів, цінностей та ідей національної ідентичності так і мета-політики ідентичності всіма можливими каналами комбінації всіма суб'єктами мережевого конструювання. (Б. Бевза, А. Гінкул *«Конструювання та реалізація політики ідентичності в Україні у 2022–2030 роках: аналіз та прогностична модель»*, 2023)

Під час реалізації політики ідентичності, результати взаємодії суб'єктів в процесах конструювання національної ідентичності мають такі практичні виміри: психологічний, поведінковий, культурний, історичний, езотеричний, географічний, світоглядний, просторовий, часовий, політичний, соціальний, соціологічний, інтеракційний, телеологічний, стратегічний, тактичний, сутнісний, формально-нормативний, персоніфіковано-сценарний, ціннісний, цивілізаційний та ідеологічний виміри національної ідентичності. (Б. Бевза *«Сутнісні виміри національної ідентичності у контексті критичного дискурс-аналізу»*, 2023)

Наведені виміри можуть бути тематичною основою дискурсивного конструювання національної ідентичності, адже в них можуть здійснюватися дискурсивні стратегії задля їх ефективної реалізації. З них також впливає розрізнення дискурсивних практик, здійснюваних у межах цих стратегій та поза ними. Ключова роль запропонованих вимірів у процесі дискурсивного конструювання національної ідентичності — це забезпечення достатнього пояснювального потенціалу утвореній системі дискурсивних стратегій.

Важливим аспектом всіх описаних явищ та процесів є відсутність в їх суті аспектів примусу чи наявності сталої «еталонно правильної» конструкції ідентичності до якої все повинно бути приведено у відповідність вже зазначеним примусом. Слід відрізнати консенсус та прийняття суспільством базових цінностей та принципів від примусових ідеологем, спрямованих на їх одноманітне безальтернативне застосування. Різноманітність дискурсивних практик, процесів та варіативність результатів у множинності вимірів забезпечує гармонію інтеграції замість шаблонності та підпорядкованості на угоду авторів таких примусових ідеологем. Саме тому, справжнє та ефективне конструювання національної ідентичності не є «пропагандою», «маніпуляцією» чи «нав'язуванням».

Наголосимо тут на надзвичайно важливому аспекті наведених визначень: національна ідентичність не є сталим нерухомим явищем, яке можна зафіксувати один раз та припинити дослідження. Навпаки, національна ідентичність — це динамічний конструкт, що має сталі базові ідеї та змінювані принципи та форми вияву цих ідей. Тому увесь описаний процес має мати дуже високу легітимність у суспільстві. Її можна забезпечити способом заснування інституційних суб'єктів конструювання та реалізації національної ідентичності у партнерстві державної, місцевої влад, інтелектуальної спільноти і організацій громадянського суспільства, бізнесу. Детальний опис нормативного регулювання, системи управління, інституціоналізації та комунікації таких суб'єктів потребує додаткового дослідження.

Очевидно, конструювання національної ідентичності недержавними та державними суб'єктами є масивною частиною політичного процесу. Водночас чи не найважливішою і ще більш об'ємною складовою є впровадження результатів спільного конструювання, яке здебільшого має комунікативну форму вираження. Таке багатоеlementне впровадження можна умовно об'єднати під загальною назвою «політика ідентичності».

Політика ідентичності є одним із ключових політичних процесів, який структурує та нормативно оформлює колективно схвалювані та практиковані у суспільстві елементи ідентичності. Ця діяльність є передумовою ефективності та сталості процесу консолідації суспільства навколо національної ідентичності. Консолідація суспільства навколо національної ідентичності забезпечує наявність та конкурентоспроможність політичної нації та держави в сучасному світі та у майбутньому.

Політика ідентичності — це метаполітика, тобто політика координації та спрямування низки політик, яка виконує дві основні функції: абсорбує (всотує і організовує) та інституціоналізує (формалізує і практикує) елементи національної ідентичності — суспільно схвалювані поведінкові та когнітивні патерни, пріоритетні ідеї та цінності, етичні та моральні принципи тощо; координує та спрямовує інші державні політики, пов'язані з питаннями ідентичності.

Основні виклики для конструювання та впровадження української національної ідентичності, як і сам зазначений процес є багатовимірними та численними. Хоча вони і не зупиняють процес конструювання – проте можуть значно його уповільнювати та призводити до безповоротного та неефективного витрачання ресурсів — як матеріальних так і людських.

Серед найбільш значимих та шкідливих варто зазначити такі:

1. примітивність та безвідповідальність частини інтелектуального / експертного / наукового / громадського середовища щодо активного розуміння та дієвого здійснення своєї ролі в конструюванні, впровадженні, практикуванні та збереженні української національної ідентичності;
2. безвідповідальна відстороненість, скупість, а подекуди марнославство частини бізнес-середовища щодо активного розуміння та дієвого здійснення своєї ролі в конструюванні, впровадженні, практикуванні та збереженні української національної ідентичності;
3. недостатня освіченість та часто зарозумілість представників обох середовищ і як наслідок — переважання особистих амбіцій над критичною важливістю спільноті для конструювання та реалізації політики ідентичності та забезпечення ефективного спільного майбутнього в сучасному конкурентному світі;
4. нерозуміння способів та необхідності активного використання інструментів держави та органів місцевого самоврядування для конструювання, впровадження, практикування, та збереження української національної ідентичності з боку представників обох середовищ;
5. недооцінка та толерування впливу та активних дій із зовнішніх спроб конструювання на користь інших держав та націй з боку всіх середовищ, насамперед представниками влади та місцевого самоврядування.

Український контекст конструювання національної ідентичності потребує розуміння та прийняття наявності критичної ентропії в суспільстві, інформаційному та освітньому просторі, сфері публічного управління. Кількість людей, спроможних до активного конструювання, критично низька, розпорошеність ресурсів (фінансових та часових) – максимальна. Відсутність спільноті та добровільної згоди на здійснення безперервного процесу конструювання національної ідентичності рештками інтелектуального середовища за підтримки рештків бізнес-спільноти веде до чергової окупації та асиміляції рештків української політичної нації в середовищах більш активних та конкурентних суспільств, де інтелектуальна та бізнес еліти відповідально здійснюють свою конструктивістську роль.

Разом з тим, це не позбавляє можливості до спільноті і водночас констатує умови для акту надзвичайної сміливості та історичної відповідальності.

Об'єднання для довготривалої співпраці та взаємодії за будь яких обставин внаслідок раціонального усвідомлення та довіри — акт вибору свободи та власного майбутнього, на протигагу окупації та асиміляції. Ці здавалося б прості дії на основі елементарних цінностей та принципів і є єдиною обов'язковою умовою подолання конструювання ідентичності динаміки процесної гравітації, яка втягує український соціум у чергове коло пекла. Проте цього разу завдяки технологіям та мережевій взаємодії, гравітація буде подолана — з чи без допомоги існуючих учасників інтелектуально-бізнесових еліт. Але зовсім не обов'язково, ідентичність буде нашою, а еліти — українськими. Єдине питання, яке залишається ще не надовго відкритим, — хто все ж таки об'єднається і знайде своє місце в українській еліті майбутнього, а хто спочине на цвинтарі історії.

Богдан Бевза

Андрій Гінкул

ВСТУП

*Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо.
І ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути.
В. Липинський, 1920 р.*

АНДРІЙ ГІНКУЛ — Одне з ключових питань порядку денного конструювання та мережування Української Ідентичності: як об'єднати раніше непок'єднаних людей? Ми всі розуміємо поширений патерн “два українці – три гетьмани”, де кожен вважає свою думку майже абсолютною. Але об'єднання інтелектуальної спільноти — це перший крок до об'єднання суспільства. Бо якщо інтелігенція здатна самоорганізуватись — вона спроможна формулювати запит до і для всього суспільства вцілому.

Ми маємо рухатись у напрямку практичних впроваджень: об'єднання людей навколо цінностей ідентичності, їхньої самоідентифікації, а також прикладних питань — як-от, наприклад, рекрутинг, повернення українців в країну чи навіть народжуваність. Імплікації можуть бути дуже різними — все залежно від того, наскільки глибоко та різноманітно ми зберемо її змістову частину.

Інтелектуальна спільнота має потенціал та обов'язок до глибшого самоусвідомлення. Тому ми самі беремо участь в експерименті. Ми вкладаємо час, зусилля, відкритість. Запрошуємо тих, хто теж хоче долучитись. Ми вижили після перших Діалогів в 2024 році — це вже добрий знак. Це надихає продовжувати й масштабувати, навіть якщо ми стикаємось із суперечностями чи розбіжностями. Саме в них народжуються сенси.

БОГДАН БЕВЗА — Тема наших багаторічних досліджень — мережування української ідентичності — стає дедалі більш актуальною та важливою у світі семантичних та когнітивних воєн. Ми зумисно зібрали представників усіх ключових спільнот-суб'єктів мережування, бо хочемо з вами обговорити те, хто конструює українську ідентичність. Що це за суб'єкт, якщо він уже є? А якщо його ще потрібно заснувати чи створити, то як це зробити? Як його інституціоналізувати? Як урівноважити інтереси сторін і забезпечити сталість? Ваші міркування мають значення — будьте вільними та конструктивними у власних висловлюваннях, пропозиціях і нехай збереже нас українська традиція горизонтальної спільнотності!

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІЯ: ПОЛІТИЧНА, ЕТНІЧНА, ТЕРИТОРІАЛЬНА, ОНТОЛОГІЧНА?

НАТАЛІЯ КРИВДА — Я хочу, щоб ми працювали в одному термінологічному полі. Ми маємо з вами розділяти етнічну та ціннісну моделі ідентичності (Ентоні Сміт, професор Лондонського університету). Етнічна модель ідентичності: ми над-родина, брати і сестри, у нас одна кров, ми розмовляємо однією мовою, у нас спільна релігія, традиції, костюм, кухня тощо. Ціннісна ідентичність передбачає, що в її ядрі лежать цінності й закон. Ти свідомо приймаєш цю ідентичність. Ти частина цієї спільноти. Якщо спільнота оформлена в націю та державу, ти частина цієї нації та держави, розділяєш її цінності й виконуєш закони — бо це складова твого свідомого вибору. Якщо це так — етнічна та ціннісна, які Ентоні Сміт називає «західна» та «незахідна» (професор Сміт вважає, що формування ідентичності за етнічним шляхом відбувається найчастіше в країнах Східної та Центральної Європи та Південно-Східної Азії.), — тоді як, яким шляхом формується українська ідентичність? Робоча гіпотеза полягає у тому, що українська національна ідентичність формується на перетині цих методологій. У країні надто великий «запит на справедливість» відносно національних культур, які довго і послідовно пригноблялись чи винищувались - української, кримськотатарської, єврейської, гагаузької, болгарської та інших національної культури. Десь відновлення справедливості і розвиток громад і культур відбувається, десь ні. Але запит на національну культуру надпотужний, і це завжди буде працювати в Україні, яка є політичною нацією. Але ціннісний запит ще більш потужний. Яку форму знайдуть цінності, хто буде суб'єктом цих ціннісних пошуків, інтерпретацій і репрезентацій цих цінностей? Це, мені видається, буде дуже цікаво досліджувати.

МИХАЙЛОВИННИЦЬКИЙ — Пане Василю, я щиро вдячний вам за третю частину шостої статті закону: «Основними суспільно-державними національними цінностями України є: соборність, самобутність, воля і гідність».

Бо ми маємо багато прикладів того, що визначає представників різних політичних націй. Американець — людина, яка відчуває певний трепет стосовно політичних інститутів Сполучених Штатів: прапор, конгрес, конституція тощо. Канадець — це людина, яка може бути різної раси, походження чи мовної групи, але вірить у те, що має бути безоплатна освіта й безоплатна охорона здоров'я, і бажано, щоб було трохи холодно взимку. Німець — це людина, яка має відчуття історичної вини, але обов'язково говорить німецькою мовою. Француз — людина, яка говорить французькою. І ми фактично відповідно до кожної країни можемо дати відповідь на запитання, які є основні ціннісно-поведінкові ознаки приналежності до тієї чи іншої нації. У законі ви спробували це зробити,

на мою думку, дуже добре. Гідність — так, як ми це поняття розуміємо — є очевидною ознакою нашої українськості, особливо після Революції Гідності. Стосовно поняття «воля», то я переконаний, що у вас була тривала дискусія, що писати — воля чи свобода...

ВАСИЛЬ МОКАН — ...Більше року.

МИХАЙЛО ВИННИЦЬКИЙ — Самобутність. Коли ми говоримо, наприклад, про нещодавнє свято – День вишиванки, то не маємо сумніву, що це частина нашого культурного коду. І що цікаво — узагалі не вважаємо дивним, що євреї і кримські татари одягають вишиванку. Це абсолютно нормально, і це частина нашої самобутності. Проте особисто для мене дивно, коли людина у вишиванці говорить російською мовою. Але це, мабуть, вже інше питання. Найбільше мені подобається згадка про соборність. Я це розумію, як прагнення до єдності, неподільності всіх територій України, духовна єдність українців, які проживають на території України, а також єдність усіх громадян України, незалежно від національності і віросповідання. Якщо чогось не вистачає у переліку цінностей, то це згадки про територію. Ось цієї карти — шістсот тисяч квадратних кілометрів мого дому. Цей символ надзвичайно важливий.

Якщо повертатись до категоризацій Ентоні Сміта «політична нація – етнічна нація», то ми територіальна нація, ні не політична ні не етнічна. Ми ставимося скептично до держави, до її інститутів: до Президента, до Верховної Ради, до місцевого самоврядування, до суддів, до прокуратури, до поліції, до всього. Це означає, що ми не можемо себе називати політичною нацією. Все, що політичне, для нас сприймається зі скепсисом. Не може бути в ядрі нас те, до чого ми ставимося зі скепсисом. Ми ставимося з любов'ю і трепетом до чого? До прапора? Очевидно. До гімну? Очевидно. І до території, до карти. Найгірше, що можна зробити для українців, — це намалювати карту без Криму. Це вічна образа. Ідея територіальної нації насправді для нас надзвичайно важлива.

Я переконаний, що це надзвичайно важливо в контексті побудови світового українства. Бо наша ідентичність не тільки пов'язана з політичними інститутами України як держави. Ми є нація, яка вважає своєю цю країну, не державу, а країну. І це нам близьке, де б ми не жили у світі. Символ території, карти України, важливий для українців в Австралії, в Аргентині, у Бразилії, у Канаді, у Штатах – усюди, де б вони не були. У законі ви звернули увагу на ідею соборності з точки зору громадянина України, а в нас десять-дванадцять мільйонів українців, які живуть за кордоном, для яких ця територія також дорога. Ці українці насправді є соборними з Україною, з територією України і саме через відчуття приналежності до цієї території вважають себе українцями. І це незалежно від того, які тут будуть політичні інститути, яка тут буде мова.

Вони хотіли б відчувати себе вдома, тут, бо їх так учили п'ять поколінь.

Я виростав у діаспорі. Мені вклали в голову казочку, яка виявилася брехнею. Казочка мала приблизно такий вигляд: коли розвалиться Радянський Союз, то садок вишневий коло хати зацвіте і, умовно, дівчата в полтавських строях будуть випускати ракети на місяць. Тому що ми космічна нація. Не склалось.

Тож теза перша — українська ідентичність є глобальною. Ми маємо одну з небагатьох націй, яка на сьогодні не обмежена інститутом громадянства чи приналежністю до якоїсь однієї держави. Приблизно третина людей, які ідентифікують себе як українці, живуть поза Україною, і це не зміниться. Теза друга — чи є роль держави в тому, щоб збирати українців? Є. Але це не має бути навколо державних інститутів — це має бути навколо розуміння тієї ідентичності, яка сформувалася. Гідність, свобода, воля, соборність у розумінні територій і приналежності до територій.

БОГДАН БЕВЗА — Усе ж я з вами не згоден. Наскільки я розумію, термін «політична нація» — це не нація, що заснована навколо держави, а та, що заснована навколо цінностей. Саме в цьому і є її політичність, а не в політиці як дії інститутів. Також ви кажете, що українці не гуртуються навколо політичного. Це теж, на мою думку, не зовсім так. Тому що революція — це акт політичного волевиявлення, це участь у політичній революції, а не в соціальній. Це не про боротьбу класів чи соціальних станів. Це про добровільну участь у політичному процесі. Тому для мене очевидно, що українська нація політична, бо вона саме навколо цінностей базується.

АНДРІЙ ГІНКУЛ — Може, у тому числі політична?

БОГДАН БЕВЗА — Не думаю. За тим же Смітом та іншими науковцями, які досліджували цю тему, етнічна ідентичність заснована на мові, походженні та кордонах. Тобто територіальна ідентичність — це підвид етнічної, яка для України не є домінуючою саме через високу залученість великої кількості етносів у політичний процес. Так само можна навести ідентичний аргумент щодо образи почуттів і карти України без Криму. Якщо сказати, що всі українці готові бути пригнобленими, це буде такою ж образою, як і карта. Це все про вимір цінностей — про волю і соборність.

Я вважаю, що в майбутньому українцем буде той, хто зможе спільно з іншим українцем однаково діяти та оцінювати вчинки навколо себе. Це про національний світогляд. Коли ми матимемо спільну позицію щодо будь-якої ситуації, яка базуватиметься на тому, чи зробив би так українець.

ВОЛОДИМИР ТИЛИЩАК — Тут питання: що зробив? Чи нажився б на ближньому? Чи взяв би хабара?

БОГДАН БЕВЗА — Якщо не дійдемо консенсусу, то українці братимуть хабарі. Чи змирився б із будь-яким авторитаризмом, будь-яким проявом автократії?

МИХАЙЛО ВИННИЦЬКИЙ — Чи змирився б із приниженням?

ВОЛОДИМИР ТИЛИЩАК — Ми сьогодні про це і говоримо — що саме це нас і відрізняє від росіян.

БОГДАН БЕВЗА — Ідея того, що ідентичність — це відокремлення від «іншого», відображає лише половину цього явища. Тобто так, звичайно, ти не хтось, але ти завжди маєш бути кимось. Припустимо, що росія зникне: то тепер Україна вже не може бути не-росія, бо росії немає? То Україна тепер не-хто? Звичайно, за Арістотелем, ти маєш визначитися з тим, чим ти не є. Але ти обов'язково маєш визначитися, чим ти є, що є твоїми складниками.

ВОЛОДИМИР ТИЛИЩАК — Один з елементів, який уже сьогодні визначає нас як українців — це не історія, це сучасний спротив російській агресії. Тобто українець – це буде той, хто переміг росію. Історія загалом менш важлива для ідентичності, тому що ми ніколи не вибудуємо однаково правильної і єдиної для всіх версії історичних подій. Ми своє завдання бачимо таким, щоб історія не була джерелом суспільних конфліктів. Історія не об'єднає нас. Ортега-і-Гассет про це колись уже написав: поки Римська імперія була світлим майбутнім, доти вона об'єднувала. Щойно вона перестала ним бути, люди розійшлися. Тому і зараз є очевидним, що в серці національної ідентичності має бути не минуле, а майбутнє. Куди ми йдемо і що нас відрізняє від сусідів?

БОГДАН БЕВЗА — Пан Винницький вважає, що українська нація територіальна.

Пані Кривда вважає, що в межах класичної моделі «західної-незахідної нації» Ентоні Сміта українська нація формується на перетині. Пан Золотухін вважає, що в Україні взагалі новий вид нації — онтологічна нація.

Чому це взагалі важливо? Тому що коли пан Алієв замовляє дослідження про Індонезію чи про будь-яку іншу країну, то має бути система критеріїв, яким чином індонезійцям донести українські цінності. Це не про кількість переглядів, а про наративи. А отже, ми маємо знати, які цінності ключові для Індонезії, а які – для України і як це синтезувати. Це наукова робота, яка лежить у системі цінностей, котрі визначають буття.

ЛЕСЯ УГРИН — Національна ідентичність формувалась багато-аспектним і складним феноменом, серед яких найбільш виразними і репрезентованими є культурні і політичні виміри. Реальне співвідношення цих вимірів у національній ідентичності як базової та інтегративної визначається історичними особливостями націєбудівництва. Це сформувало у науковій літературі традицію поділяти нації на етнічні та громадянські (політичні), ознаки яких найповніше втілені у німецькій і французькій моделях.

Перша модель, витоки якої знаходимо у німецькому романтизмі, — інтерпретувала націю спільнотою, згуртованою спільною культурою і спільним походженням, втіленим у «народному дусі». Друга — опиралася на ідею нації як спільноти вільних людей, об'єднаних політичним вибором. Відповідно у першому випадку домінували етнокультурні чинники ідентифікації, у другому — державної приналежності, громадянство.

Спільною рисою національних ідентичностей Модерну (у тому числі і громадянських націй) було етнічне підґрунтя, що визначило модель їх історичної еволюції «знизу» — від невеликих спільнот (племен, общин, етносів) до політично консолідованих націй-держав, а у другій половині ХХ ст. — до їх регіональних об'єднань. Але все ж конститування національних ідентичностей нерозривно пов'язано з виникненням та функціонуванням модерної держави. Держава та її інститути визначають політичні виміри національної ідентичності, її інтегративний та консолідуючий потенціал. Відтак, національна ідентичність поєднувала і поєднує дві концепції нації — етнічну та політичну. Політичні виміри національної ідентичності є відображенням спільності політичних принципів, інституціоналізованих в універсальній нормативності модерних держав, мають договірне походження або є результатом конституційного проєкту. Етнічні виміри національної ідентичності репрезентують історичну пам'ять, спільність культури, традицій, тобто унікальність і відмінність від інших націй та національних держав (Чужих). Політичні виміри виявляються найбільшою мірою у громадянській та державній ідентичності, які конституують політичну націю.

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ — Наше завдання — закріпити місце нової України, України майбутнього. А Україна точно є, бо ми явили світові себе по́том, кров'ю, жертовністю і життєстійкістю, бо багато націй не змогли виявити таку життєстійкість, спроможність витримувати такі величезні виклики — воєнні, економічні, психологічні.

Тобто ми маємо щось усередині нас, що дозволяє нам, євреям, татарам, кримським татарам, угорцям, словакам, полякам, грузинам — усім народам, які захищають Україну та українську ідентичність, долучатися до неї.

І фактом дії — викликом смерті — вони являють себе як людей, котрі залучені до цієї боротьби. Це ті ідентифікатори, які показують, що утворилася якась нова спільнота, яка точно не етнічна.

БОГДАН БЕВЗА — Утворилася? Вона і до того була.

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ — Не можу підтвердити, бо не було такого виклику. Спростувати також не можу. Але зараз я можу сказати – вона є. Вона зараз у процесі самоусвідомлення через дуже складні виклики. Найскладніше те, що нас атакують у психологічному, культурному, екзистенційному, воєнному планах. І ця спільнота каже: «Ми є». Це спільнота включає і тих, хто поїхав за кордон через неможливість долучитися до боротьби на місці, але ідентифікують себе як ті, хто бореться; і ті, котрі вже давно себе ідентифікували як українці умовно «старої» діаспори; і нові спільноти; і ті, хто себе ідентифікує за ознакою волі, і так далі. Утворюється нова спільнота, яка (тут я не можу погодитись із паном Винницьким) не є територіальною, бо вона розкидана по всьому світі. Це те, про що казав пан Золотухін — онтологічне або семантичне ядро. Ми його ще не визначили, бо це природні процеси. Їх не можна штучно прискорити. Бо є така китайська притча про витягування рису вгору, щоб швидше ріс. А рис від цього чомусь не росте – він натомість псується, бо його треба іншими способами стимулювати, якщо є велике бажання цього. Або можна просто почекати.

Тож ми зараз якраз на тому шляху, де формується оця нова історична ідентичність. Ми можемо назвати її українською, бо маємо на це право. Вона набута через смерть, через вибір – жити чи померти.

СЕРГІЙ ГРОМЕНКО — Я дозволю собі не погодитися із деякими твердженнями класиків, яких щойно цитували колеги. Мені здається, що дихотомія «етнічного» і «ціннісного», або тим більше «західного» і «незахідного» є хибною. Існують людські спільноти, чия колективна ідентичність дійсно зав'язана на уявленні про спільну кров у жилах та на вживанні мови. Ці спільноти називаються етносами і вони зустрічаються по всьому світі. Дещо спрощуючи можна казати, що етноси — це культурні явища, якщо під культурою ми розуміємо не так високе мистецтво, як побутові звички та поведінкові стереотипи. Натомість нації — це спільноти, об'єднані навколо «політики» у найширшому розумінні. Національна ідентичність, на відміну від етнічної, дійсно зав'язана на соціально-політичній цінності, і сучасні нації з'явилися на Заході і поза Заходом мало де зустрічаються. А найважливіше, що ці дві площини перетинаються і не скасовують одна одну: існує український етнос, існує і українська нація.

І якщо територія критично важлива для етнічної ідентичності, то для національної ідентичності важливіша свобода. Кримський татарин напевно не належить до українського етносу, але легко може входити до української нації, якщо поділяє її цінності.

ДМИТРО ЗОЛОТУХІН — Тож якщо ми говоримо про уявлені спільноти, то повинні продовжувати й далі осмислювати, що формує цю уяву членів спільноти.

СЕРГІЙ ГРОМЕНКО — Напевно точніше було б казати не «уявлені», а «уявлювані» спільноти, бо цей процес ніколи не закінчується, та й слово «уявлені» дуже часто означає «вигадані», а це не так.

Але я хотів сказати про майбутнє. Я стверджую, і про це вже говорилося, що українські ідентичності, що етнічна, що національна, сформовані Мультифронтиром. Що на наші європейське та візантійське ядра накладені шари і євразійського степу, і мусульманського Середземномор'я і, нема де правді діти, російських боліт. І от через таке життя на перехресті ми зараз такі, які є. Однак якщо для українців мультифронтирність — це минуле, то для західного світу — це майбутнє. Через нові засоби комунікації та шляхи міграції Захід з кожним роком все більше нагадуватиме Україну. Вони там цього бояться — звідси і Трамп, і «Альтернатива для Німеччини». Однак майбутнього не спинити. І врешті-решт Заходу доведеться вчитися в Україні жити в нових умовах. Я думаю, що роль спільних політичних цінностей колись почне зростати, бо лише вони можуть ефективно об'єднувати спільноти, а от етнічні цінності, як бачимо, не дуже добре узгоджуються між собою.

ПРАКТИКА КОНСТРУЮВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ (ІТАЛІЯ, ФРАНЦІЯ, США)

ПЕТРО БЕВЗА — Є декілька цікавих прикладів мистецького конструювання ідентичності. Перший це, звичайно, діяльність футуристів. У 1909 році Томмазо Марінетті проголосив, що знаходить нова епоха. А отже, треба будувати нову Італію. На що зіпертися? Очевидно, на Римську імперію. Тобто футуристи розпочали нове Відродження. Перед тим, звісно, подивившись Пікассо і Брака. Що, на їхню думку, мало радикально змінити світ? Війна. І як тільки починається Перша світова війна, вони записуються добровольцями. Є навіть фото, де ці геніальні, на мою думку, італійські художники й поети уже у військовій формі разом з ефрейтором Марінетті. Тобто вони створили концепцію побудови нової італійської ідентичності. Ба більше, Марінетті вже знав, як вона повинна бути втілена.

Насправді це дуже схоже на совєцький та націонал-соціалістичний варіанти, але все ж авангардний. Тобто є геній і він повинен чітко донести кожному громадянину велику ідею. А щоб донести, треба її спростити. У результаті ми маємо, наприклад, соцреалізм. Але на відміну від соцреалістів, у футуристів були й шедеври. Наприклад, гігантська скульптура Муссоліні у вигляді стрічки Мебіуса на форумі в Римі. Уявити собі це в СРСР складно. Водночас поступово концепція футуризму зіткнулася з реальністю – і зникла. Реальність війни перетворила її на нуль. Практично всі мистці по війні перекинулися на іншу діяльність, окрім одного. Окрім Марінетті, який був переконаний, що кожному італійцю в простій формі треба все роз'яснити. І він став номером два фашистської партії після Муссоліні.

Інший приклад – це Франція, яка добровільно капітулювала Третьому рейху під час Другої світової війни. Водночас були французи, які протистояли цьому. Не тільки поет Сен-Жон Перс, пізніше лауреат Нобелівської премії (1960), але й інші митці. Вони вирішили боротися за Францію, за французьку ідентичність – і 1944 року організували виставку абстрактного мистецтва в одному містечку на півночі Франції. Це стало актом прориву і спротиву. Прикметно, що відвідати виставку приходили люди з геральдичними німецькими орлами й були розгублені, не знаючи, як реагувати на заборонене мистецтво. Та найцікавіше те, що там, де проходила ця виставка, утворилися натовпи простих людей, для яких цей тихий спротив був актуальний. Хоча, звісно, трапляються й парадоксальні реакції, гарно описані кінорежисером Жимом Джармушем. Він казав, що коли ти заговориш про поезію із безхатьком, то у Франції він продовжить рядок Артюра Рембо, а в Луїзіані, що над Мексиканською затокою, тобі пальнуть з дробовика в дупу». Тому шляхи ідентичності складні. З одного боку, спроба державної гіперідентичності за тоталітарною моделлю, а з іншого – французький тихий спротив абстрактним мистецтвом.

БОГДАН-ОЛЕГ ГОРОБЧУК — З погляду соціології це логічна частина руху опору, Це опір на рівні цінностей.

ПЕТРО БЕВЗА — Є ще третій приклад. Це 1946-47-й роки, коли американці вирішили формувати американську ідентичність. І як це не дивно звучить, але до того її не було. До того США були провінційною країною. І художники просто малювали вивіски, щоб заробити гроші. І раптом виникає попит на ідентичність. Художники, котрі орієнтуються переважно на Європу – на Пікассо і Матісса – відчують новий виклик. Також з'являється запит від пана Рузвельта і його наступника пана Трумена, а також від людей з грошима, від умовних Соломонів Гуггенгаймів. Трумен надає площі – вокзали, приміщення пошти тощо, – щоб художники їх розписували.

Коли з'являється запит у держави і власників капіталу, то кого куратори висмикують із колоди номером першим? Того, у кого є ноу-хау. Для французів це було абстрактне мистецтво, для італійців — війна та футуризм. А ось американці висмикують того, у кого найкрутіше ноу-хау на той час, — Джексона Поллока.

Скажімо, вишиванка – це ноу хау? Великою мірою, ні. Але всі ми зробили з неї ноу-хау.

Тож потрібен запит, гроші та митці, котрі створюють та підхоплюють ноу-хау.

БОГДАН-ОЛЕГ ГОРОБЧУК — Трумен і Рузвельт цінність свободи протиставляли цінності миру в усьому світі, яку декларував совєцький союз.

БОГДАН БЕВЗА — Можливо, нам усе-таки ближча цінність волі. Свобода виражається у вільному виборі дії, а воля ще передбачає захист цього вибору. Мені здається, що для Заходу критичною точкою розвитку множинних ідентичностей (етнічних, расових, релігійних, гендерних, культурних) стала спроможність їх захистити. І Трамп — лакмусовий папірець для цих ідентичностей. Наприклад, приходять Трамп і каже, що ніяких гендерних квот більше не буде. І далі постає питання: чи спроможні люди, які дотримуються таких цінностей, захистити їх? І вони міркують: якщо так, то що слугуватиме нам опертям? На яку подію у світовій історії нам спертися, щоб узяти для себе взірець суб'єкта, який захищає свою модерну ідентичність? І ось тут якраз ідеально підхожа Україна, тому що Україна захищає власну волю, власне право на прийняття рішень, власну ідентичність — національну, релігійну, культурну — різну, але власну. Це той суб'єкт, із яким можна себе асоціювати.

МИСТЕЦТВО ЯК ОПОРА ІДЕНТИЧНОСТІ

ПЕТРО БЕВЗА — Уявіть акведук Стародавнього Риму. У нього є опори у вигляді арок. На мою думку, **культура і мистецтво — це опори для ідентичності. І кожна з них — це часовий період, наприклад 2022 – 2025 роки.** У 90-х розпочалися активні навздогінні процеси, щоб добудувати опори, яких не вистачало. Ми повинні були зробити те, чого не було зроблено до того в Україні на відміну від інших цивілізованих країн. А теперішні процеси вже зовсім не навздогінні. Це побудова нової опори.

БОГДАН-ОЛЕГ ГОРОБЧУК — Мені дуже подобається метафора опори. Це показує точки докладання зусиль для того, щоб утримувати стійкість конструкції. У них також зосереджені епохи, де митці не мають конфлікту зі своєю національною ідентичністю. Наприклад, чимало видатних українських митців XIX століття — Гоголь, Квітка-Основ'яненко, Гребінка — мали подвійні ідентичності. Окрім Шевченка, звісно. Панас Мирний був генералом, автор слів гімну Чубинський – чиновником-дослідником.

Зараз у нас немає конфліктної ситуації, коли ми мусимо водночас поєднувати конструюючу і деконструюючу ролі митця. У нас такої потреби немає.

Також я вважаю, що процес культурного відродження у нас відбувався постійно. Він був безперервним. І зараз я не сказав би, що на рівні виробництва є якийсь неймовірний сплеск. Однак значною мірою змінилися підходи в інтерпретації, тому що інтерпретаторів стало значно більше, вони стали значно активнішими і з'явилися в різних прошарках населення, де їх раніше не могло бути. Наприклад, студенти створили виставу «МУР» про діячів Розстріляного Відродження. Творців цього мистецького проєкту потім звинувачували у помилках і маніпуляціях, але це засвідчує принаймні те, що інтерпретатори одержали нові механізми. Вони здобули мотивацію йти в цю сферу.

АНДРІЙ ГІНКУЛ — Це все ж вічна тема про відносини між високим мистецтвом і звичайними громадянами. Вважаю, що тоді, коли малював Кандинський чи інші видатні люди писали тексти чи ставили вистави, середньостатистичні громадяни були ще далі від мистецтва, тим паче абстрактного, ніж сучасні громадяни. Завдяки технологіям сучасники все ж таки трохи ближчі до артизму. Бо саме інтерпретація нам потрібна — не навчання, не коучинг, а інтерпретація.

БОГДАН БЕВЗА — Я не зовсім з вами згоден. Люди в давніші часи були, можливо, не дуже дотичні до високого мистецтва, але суттєво більш дотичні до народного мистецтва. Вони розмальовували печі, клали кахлі, прикрашали

свої хати. Це було мистецтво. А наші сучасники, які живуть у багатоповерхівках, натомість скупляються в юску і не намагаються розмалювати свої фасади. А тоді мистецтво було вплетене в побут. Українці могли його не розуміти і не бачити або розуміти, бачити – і творити, як Білокур, Примаченко чи Райко.

Українська ідентичність як критерій літературного канону

БОГДАН-ОЛЕГ ГОРОБЧУК — Якщо дозволите, у мене є приклад зі сфери поезії. Якщо ми говоримо про літературне покоління вісімдесятників, то варто зауважити, що воно було насправді дуже нестійке. І водночас найвидатніші представники покоління, які зрештою увійшли в канон літератури, уже мали виразну українську ідентичність і, зрештою, свідомо будували себе як українських письменників нової постсовєцької доби. Ті, які займали просовєцьку або байдужу позицію, так і не потрапили до канону літератури. Починаючи з вісімдесятих, канон літератури доволі-таки різко визначав, до якого «берега» пристає письменник. Наприклад, Коротича ми зараз не осмислюємо в полі української культури, хоча він, безумовно, був одним із поетів-шістдесятників свого часу. Але він переїхав до Москви, став редактором журналу «Огоньок», пізніше обслуговував інтереси Януковича. Тобто, по суті, як соціологи постфактум «лікують» вибірку, так і канон так само може зазнавати суттєвих змін. І навіть видатні митці свого часу інтерпретаторами звідти інформаційно усуваються або їх роль переосмислюється.

З іншого боку, ми можемо говорити про переосмислення ролей конкретних людей, яких і так вважали частиною канону. Ось, наприклад, Стус сприймався своїми колегами передовсім як блискучий поет. Він справді видатний з точки зору поезії. Але оскільки він ще відіграв величезну роль як борець за національну ідентичність, зараз його сприймають передовсім у цьому ракурсі і його поезія переосмислюється як поезія борця. Хоча насправді це задає цій інтерпретації надто звуженого коридору сприйняття. І водночас якщо ми подивимось на розвиток наступних поетичних поколінь, то дев'ятдесятники — це люди, котрі як конструктивні митці склалися десь на початку 90-х, а потім стали значно менш присутні в полі літератури – одні через спосіб життя, а чимало з них через певні інші чинники. Тобто нині, окрім Жадана і ще кількох окремих митців, ми більше нікого й не згадуємо. Двотисячники — це вже моє покоління. Серед них було багато яскравих особистостей, багато цікавих письменників. Але водночас пік насолоди літературою, пік сприйняття літератури як частини того, що формує національну ідентичність, уже минув. І ось Андрухович, Забужко, Прохасько, Малкович та інші продовжували вважатися як топлітератори, а значно молодші митці, окрім Жадана, чомусь не сприймалися такими, до кого варто дослухатися.

Це доводить, що персон, які можуть рухати історію літератури, які можуть по праву бути в каноні, вистачає. Їх дуже багато. Інша справа — чи існує запит на цю їхню роль? Оце цікаве питання.

ХТО КОНСТРУЮЄ ІДЕНТИЧНІСТЬ?

БОГДАН БЕВЗА — Почнемо з такого формулювання проблеми: «Хто конструює українську ідентичність?» Оберемо найпопулярніші варіанти відповідей: держава, епістемічні спільноти, наукові спільноти, професійні спільноти, експертні спільноти або громадянин як колективний суб'єкт чи індивідуальна сила. Яка була б ваша відповідь? Хто ж конструює українську ідентичність?

АНДРІЙ ГІНКУЛ — Вважаю, що питання про суб'єкта конструювання в тематиці національної ідентичності є одним із ключових і одним із найскладніших. Тому що можна сміливо допустити, що певною мірою кожен із перерахованих суб'єктів є учасником процесу конструювання. Безумовно, це різна залученість, різний відсоток впливу й різні періоди участі в процесі конструювання. І це ускладнює власне визначення суб'єкта конструювання, оскільки хибною є позиція, що, наприклад, єдиним суб'єктом конструювання є держава. Цей політико-правовий конструкт має високу динаміку й багато змінних. А нинішні держави не мають інституційної визначеності в цьому процесі. А з іншого боку, є ще інші суб'єкти, які також у цьому процесі беруть участь. Зокрема, як вже було названо, і наукові, і громадські спільноти, і окремі індивідуальні особистості також. Власне, найкоректнішою відповіддю буде постулювати, що конструювання національної ідентичності здійснює мережевий суб'єкт.

У цьому концептуальному підході окремі дієвці проявляють себе і визначають себе активними учасниками процесу конструювання — тобто суб'єктами. Це відбувається через те, що вони або приймають таке рішення і це є їхньою внутрішньою мотивацією, або обирають таку ідентичність, або зазнають тиску обставин. Тож ми маємо суспільну систему, у якій є активна частина, котра може переходити в пасивну, і пасивна частина, котра одночасно може переходити в активну. У такий спосіб ми отримуємо мережевого багатокомпонентного суб'єкта, який може утворювати інституційні мережі. Він може утворювати процеси і водночас може затихати, зникати й узагалі бути предметом для знищення з боку інших суб'єктів, які конструюють інші ідентичності.

ПЕТРО МИРОНЕНКО — Я не згоден з тим, що держава відповідає за ідентичність. Це, як мінімум, неправда, бо ми так за науковими термінами «втратимо дитину», як можна перефразувати відомий вислів. Вважаю, що має бути на першому місці самоідентичність. На другому – родина, на третьому – «роби, як я».

БОГДАН БЕВЗА — Тут я одразу хочу визначити ключові тези. Є багато суперечок з приводу терміна «держава» та її ролі. Тому тут ми підкреслено кажемо «державні інститути», тому що є, наприклад, Закон «Про утвердження української громадянської і національної ідентичності», прийнятий Верховною Радою. І в цьому законі визначені конкретні його виконавці. А в Уряді, Парламенті, Координаційній раді та інших органах виконавцями є навіть конкретні відповідальні за це заступники. Тобто це не держава чи влада в якомусь абстрактному розумінні. Це абсолютно конкретні люди, документи, дії, посадові інструкції, розпорядження тощо. Тому мені здається, що коли ми говоримо, що держава щось повинна, то тоді ми маємо конкретно казати: заступник такого-то міністра, якого звати ось так-то, має видати таке-то розпорядження. Або управління таке-то, яке складається з таких-то людей під керівництвом ось цього пана чи пані мають здійснити ось це і це. Тоді ми говоримо конструктивно.

То хто ж суб'єкт?

РУСЛАН КИРИЛЕНКО — Покладаючись на вашу допомогу, я хочу трохи перезібрати розмову з погляду ідентичності. Я, коли починаю писати щось, то як спічрайтер, комунікаційник починаю спочатку розбирати слово. Ідентифікувати — це ототожнювати або навіть радше утотожнювати. Наприклад, через систему сигналів. Вийти на вулицю, побачити рекламу і зрозуміти, що я такий-то, тому що мене в цих сигналах подали так-то. Тому суб'єкт — це той, хто навчає і виробляє систему ідентифікаторів.

ДМИТРО ЗОЛУХІН — Почнемо з дисклеймера. По перше, так само, як кожна жаба своє болото хвалить, у мене є професійна деформація, яка стосується безпекового напрямку. У мене є гіпотеза, яка полягає в тому, що одним із найбільших і найактивніших суб'єктів, який формує українську ідентичність, є володимир путін. З погляду точок кристалізації ідентичності (Революція на граніті, Помаранчева революція, Революція Гідності, повномасштабне вторгнення) у кожній з них був супротивник і якийсь тиск іззовні. Унаслідок такого тиску з'являвся контрагент, який транслиував: це ми вважаємо правильним українством, це — правильною країною, а це ми вважаємо неправильним. З моєї точки зору, це відображає основну категорію безпеково-оборонного сектору, яка полягає в дихотомії «свій-чужий». По суті, уся сфера безпеки та оборони ґрунтується на цьому принципі. Без визначення «свій-чужий» не існує жодної боротьби, не існує війни, не існує оборони. І тільки ідентифікація «свій-чужий» допомагає успішно досягати безпекових цілей, тобто виживання і забезпечення того першого шару піраміди Маслоу. Але ж одне без іншого існувати не може. Тобто не можуть бути тільки свої.

Якщо існують тільки свої, то навіщо тоді ідентифікуватися?

Тому, враховуючи дисклеймер, з якого я почав, вважаю, що це зараз якимось чином упаковується, масштабується і в словах посадових осіб. Не знаю, може, ситуація на це впливає, може, я і мої колеги, але і пан Точицький починає говорити у своїх промовах, що культура та ідентичність є безпековими чинниками. Так само Бен Шапіро стверджував, що під атакою саме українська ідентичність.

І, по суті, українці у 2019 році проголосували за людину, яка для виборців палко трансливала, що не важливо, яку назву має вулиця, якщо вона освітлена, що треба просто припинити стріляти і т.д. Люди проголосували для того, щоб стирати ці межі ідентичності, тому що вони дискомфортні. Але саме зовнішній тиск і неможливість увійти в комфортну ситуацію, коли просто можна вести діяльність, не входячи в постійний конфлікт, призвів до того, що будь-яка адженда тут правішає. А правішання будь-якої адженди засвідчує, що треба формувати наратив «свій-чужий». Ті ж самі люди, які 2019-го голосували за «какая разніца», у 2022-му пішли й першими взяли до рук зброю для того, щоб там, в окопі, казати: «А тепер усі ми почнемо говорити українською мовою, тому що так буде легше ідентифікувати чужого».

У зв'язку з цим у мене дві гіпотези. По перше, буде неправильно казати, що суб'єкт формування ідентичності тільки зовнішній, але треба враховувати те, що зовнішній суб'єкт також є. Тобто це будь-який тиск, який створюється на певну спільноту людей, а тому ідентичність — це безпекова категорія. По-друге, роль особистості в розвитку цього процесу колосальна. До того ж у тому числі і путіна, і дієвців. Тобто це якісь конкретні люди з іменами. Наприклад, той хтось перший заспівав «Ой, у лузі червона калина» – і у нас вийшов саундтрек війни.

РУСЛАН КИРИЛЕНКО — Як автор текстів додам, що це ж один погодився написати - мав сміливість десь у криївці в Карпатах. Інший погодився заспівати, визначивши, що, наприклад, «четверта» ступінь понижена — це українська мелодія. Потім записати, надрукувати. Тобто дія одного, який написав цей текст, через 60 років стає національною ідентичністю. Але це всі мають погодитись, що треба і послухати цю пісню, і заспівати вголос те, що він собі наміряв, і зберегти її для майбутніх поколінь.

«Чужий» та «Інший» у системі ідентичності

БОГДАН БЕВЗА — Пан Дмитро означив важливість «чужого». Я лише прошу вас розділяти: окремо росія як суб'єкт конструювання української ідентичності, а окремо розуміння росії як чужого в контексті формули «свій-чужий». Водночас

чужим може бути противник, ворог, опонент чи інший. Александр Вендт описав багато варіантів.

Важливо в цьому розумінні «іншого» не загубити того, що спочатку «свій», а вже всі, хто не «свій», — це «чужий». А не за давньою формулою «Україна – не росія». Тому що ми всі вже давно домовилися, що Україна не-росія. Треба забути про це. Треба визначити, що є Україна, а вже все, що не Україна, — це інший світ.

НАТАЛІЯ КРИВДА — І серед цих інших можуть бути чужі.

Навіщо потрібен суб'єкт?

БОГДАН БЕВЗА — Нам необхідний інституційний суб'єкт формування ідентичності. Тобто суб'єкт, який здійснює унормовані повторювані дії на основі цінностей. Тоді виникає питання репрезентації консенсусу спільнот. Кожен із вас представник конкретної спільноти. Наприклад, спільнота істориків дуже довго сперечалася про герб на монументі «Батьківщина-Мати». А нам потрібно створити ситуацію, у якій усі історики збираються в одному приміщенні й говорять: «Так, ми всі маємо різну думку з приводу герба, але всі ми готові виступити одним фронтом і підписатися під фактом, що «Батьківщина-Мати» має бути українською і мати український символ. І ми висуваємо представника, який буде втілювати нашу позицію на рівні цього самого суб'єкта конструювання». Тому що тоді він представляє не себе і свої уявлення про науку, трипільців чи таке інше, а він представляє думку спільноти. І кожен зі спільноти готовий підписатись під нею і сказати: «Я не згоден з особистою думкою представника, але ми разом вибрали його і вважаємо, що в межах інституційного суб'єкта він діє правильно. Ми готові будь-якого моменту поміняти людину, яка там буде. Але думка наша спільна й залишиться такою незалежно від того, хто її представлятиме». І це, насправді, протокерсія формування української державності.

ЛАРИСА КОМПАНЦЕВА — Я б замислилася: чи має бути певна інституція? Бо держава і громадянське суспільство також мають виступати партнерами. Тут не може бути інакше, тому що одні продукують, а інші втілюють.

Таємний суб'єкт та антисуб'єкт

ОЛЕНА ЗІНЕНКО — Якщо я сприймаю цю схему як образ того, як такий інституційний суб'єкт має комунікувати ідею національної ідентичності, то тут маємо ще подумати, хто є антисуб'єктами. І тут має бути ще таємний суб'єкт, бо ми не знаємо всього дискурсу. Завжди є щось невраховане, тому маємо врахувати хоча б його наявність. Очевидно, що антисуб'єкт — це ворог, той, хто знищує нашу національну ідентичність. Ми знаємо, що це зараз російська федерація, яка не зупиняється ні перед чим, ми маємо його знати і визначити в розмаїтті своєї гібридності. Він нам потрібен для того, щоб розуміти межі, бар'єри, ризики. Окрім очевидного, є ще таємний суб'єкт, бо ми не знаємо всього дискурсу. Завжди є щось неочевидне, тому ми маємо врахувати хоча би його наявність. А другий, таємний суб'єкт — це той суб'єкт, якого ми ще не знаємо. Ми не дослідили його. Це може бути і штучний інтелект, а може бути й молодь, як це не дивно. Бо молодь все ж таки розвивається також і в тому ракурсі, у якому ми її направляємо. Ми маємо комунікувати з нею. Мені здається, що тут точно необхідно її додати.

А ось з точки зору саме комунікації інституційного суб'єкта маємо окреслити: як комунікуємо? Які бар'єри? Які загрози нам завдає антисуб'єкт? Відповідно до цього маємо вибудовувати якісь агресивні стратегії, які б забезпечували безпеку. Також я погоджуюся з тими акцентами, які колеги озвучили: зокрема, суб'єкт комплексний, а громадянське суспільство має бути актором конструювання та реалізації конструкту ідентичності.

БОГДАН БЕВЗА — Таємного суб'єкта, на мою думку, треба розділити щонайменше на дві категорії. Одна категорія — це конкретні люди, спільноти чи інституції, яких ми просто не знаємо і не включили сюди. І це фактичні суб'єкти впливу. І для них потрібен свій спосіб входу в цей суб'єкт чи захисту суб'єкта від них, якщо це штучно створені ворогом впливу. Також це повертає нас до того, від чого активно застерігав пан Володимир В'ятрович під час попередніх дискусій — не бути надто пихатими. І закласти зараз певний люфт на те, що є та частина українського як концепту, якою не треба керувати, яка певного моменту може сама плином ідей і розвитком дискурсу змінювати індивідів.

Один з наших співрозмовників сказав, що Міністерство культури не конструює культуру, її конструюють діячі культури, так само, як з Міністерством економіки. Тоді суто за силогізмом виходить, що Міністерство єдності не конструює єдність, а отже, її мають конструювати діячі єдності. Точно так само було б, якби це міністерство мало називу «Міністерство національної ідентичності». Тоді мали б бути дієвці національної ідентичності. Гарне українське слово, яке заміняє англійське «суб'єкт». Тобто це конкретна особа, яка діє. Але тоді виникає важливе питання: хто це? У нас є закон, у якому замість дієвців описані

фахівці — «фахівці з утвердження української національної та громадянської ідентичності».

Законом визначено, що фахівець у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності — це «найманий працівник або особа, яка працює за цивільно-правовим договором чи на громадських засадах, що здобули компетенцію за напрямками національно-патріотичного, військово-патріотичного виховання та/або громадянської освіти, функціональні обов'язки яких включають питання утвердження української національної та громадянської ідентичності».

Але все ж окрім соціальних практик, частково означених Законом, є ще один вимір — дискурсивні практики. Тому що соціальні практики передбачають, що ми щось робимо — традиції, ритуали, взаємодії. А от сформулювати стратегічний наратив і сказати, що ми єдина нація, — це дискурсивні практики. Наприклад, Зеленський у своїх промовах на початку повномасштабного вторгнення активно намагався використовувати саме дискурсивні практики. Добре чи погано, якісно чи ні — це не має ніякого значення. Факт той, що це був один із методів конструювання.

А ось головний таємний суб'єкт — це, напевно, молодь. І перед тим, як перейти до цього питання, коротко підсумуємо: **по-перше, за рахунок взаємодії перерахованих суб'єктів можна утворити єдиний мережевий суб'єкт; по-друге, різні суб'єкти активніше діють у різний час; по-третє, актори конструювання інших ідентичностей теж відіграють значну роль, оскільки можуть використовувати чужі ідентичності як ресурс для своєї, як, наприклад, росія.**

РОБОТА З МОЛОДДЮ

ЮЛІЯ КРАВЧЕНКО — Моя відповідь на те, хто є суб'єктом конструювання ідентичності, — це держава і громадянське суспільство через законодавчу діяльність, освіту та медіа. Я мала досвід роботи в позашкільній підлітках впродовж семи років у Малій академії наук України. За цей час були реалізовані проекти, які сьогодні я називаю «деколонізаційні освітні практики», «ідентично-формуючі», оскільки вони були саме про те, що сприяло формуванню ідентичності підлітків і базувалося на темах української історії та культури з акцентом на двадцятому сторіччі й глибше, наприклад, козацькому бароко.

Також важливим у освітньому процесі є діалогічний стиль комунікації: патерналістський, а радше у спосіб, який формує мотивацію. І це було абсолютно нове для підлітків. Вони вперше потрапляли в такий контекст. Багато хто з них був із російськомовних регіонів, зокрема Сходу й Центру України. Вони були вражені, коли чули нові імена й прізвища, яких до цього ніяк не досліджували. А якщо і знали, що такі є, то взагалі не розуміли, як це їм знадобиться в житті. **Я вважаю, що теми Розстріляного Відродження та дисидентського руху є донорами нашої ідентичності. Якщо про них правильно комунікувати з дітьми і дорослими, то в такий спосіб формується розуміння, хто Я і хто МИ як нація.** Тобто для мене це той освітній канал з конструювання ідентичності, про який зазначила раніше.

Звичайно, добре було б, якби ще медіа підсилювали те, що дає освіта. Щоб медіапродукти та культурні продукти виступали в комплексі. Для цього потрібні держава та її системна політика. На мою думку, ніхто до цього часу, принаймні до повномасштабного вторгнення, не вів системної роботи з конструювання ідентичності в Україні. Я сама маю індивідуальний досвід, коли на початку нульових потрапила в спільноту видавництва «Смолоскип» – середовище, яке плекало дисидентську спадщину. Я познайомилася з дисидентами і їхніми родичами. Було не зрозумілим, чому цього не навчали у школі, чому цього не транслювали з екрана телевізора, у якому, замість них, ключовим персонажем була Верка Сердючка. Для мене дисиденти дійсно були герої, адже боролися за українську мову й за все те, що зараз є в незалежній Україні. А в соціальному дискурсі вони не були представлені, їх ніхто не знав.

Моя особиста деколонізація почалася саме в цей час. І потім цей досвід був перенесений в освітню роботу, зокрема в позашкільну освіту, де було більше можливостей для експерименту. Я припустила, що якщо мені це допомогло зрозуміти, хто я, і постійно формувати свою епістему, яка була забороненою і закритою, то чому я не можу зараз запропонувати це підліткам? І це був до певної міри експеримент. Я навіть не зовсім відчувала розуміння з боку своїх колег-освітян, тому що тема дисидентства дуже драматична і «чи можна

про це говорити з дітьми віком ще 12-ти років?» А для мене було абсолютно очевидним, що так. Тому що питання в тому, як ми про це говоримо. І дійсно ті проекти показали, що діти потребують цієї епістемі. Це дає їм якусь силу. Це дає їм пояснення того, у якому середовищі вони живуть і чому в цій країні все так відбувається. Ця тема їм щось пояснювала.

Це комплексна робота, яка має вестися на різних рівнях. І повертаючись до тих блоків, які виокремив пан Андрій, я скажу, що так, це цілком гарне формулювання — «мережева суб'єктність». І тут кожен із стейкхолдерів має розподілити, що робить держава на рівні міністерств, що робить громадянське суспільство на рівні громадських організацій, які можуть закрити різну нішу в різний спосіб і запропонувати свою активність. А також вибрати цільову аудиторію: чи це будуть дошкільнята, чи це будуть літні люди пенсійного віку, які теж мають багато часу і які в містах, містечках і селах ніяк не задіяні. Вони споживають медіапродукт, який, на жаль, абсолютно, скажімо так, хаотично-ідентично-формуєчий.

Розумієте, як діє важіль фрази «Україна починається з мене», так само й ідентичність моєї нації починається з мене. І тому важливо це сформулювати або створити умови, у яких кожна людина може пізнати у собі свою ідентичність.

Але також я передбачаю, що вся множина суб'єктів української політичної нації може і повинна долучитися до конструювання ідентичності. Звісно, якщо людина не хоче, її не можна змусити думати про це, конструювати, здійснювати розвідки. Але потрібно мотивацію намацати і знайти шлях до таких людей: у який спосіб слід комунікувати, щоб «дістатися» до них, щоб їм було цікаво це досліджувати?

ОКСАНА ЧЕРЕВКО — Мені сподобалося формулювання «мережева багатокомпонентна суб'єктність». Насправді я багато в чому погоджуюся з пані Юлією, оскільки доволі тривалий час була причетна до процесу підручникотворення з історії. Виступала рецензенткою та експерткою підручників з історії України та всесвітньої історії для середніх шкіл. Цей процес насправді дуже складний. Навіть коли вироблені певні загальні стандарти і складені програми, автори підручників — доволі відомі вчителі та методисти, часто до них доєднуються і науковці, які протягом тривалого часу займаються написанням підручників, — не приділяють належної уваги вихованню у молодого покоління усвідомлення власної ідентичності. Ні національної, ні культурної, ні релігійної.

Теза номер один: виховання ідентичності — це дуже тривалий і складний процес, особливо в контексті школи. Я погоджуюся з тим, що це має бути багатоступенева відповідальність. **Чесно кажучи, я не покладаюся в цьому випадку на державу в тому інтелектуальному вимірі, у якому вона зараз**

у нас в Україні представлена. Як на мене, то єдина надія на УЧИТЕЛЯ. Ще вірю в потенціал СІМ'ї, дитячого та юнацького середовища. Воно теж може бути дуже різним. Проте я впевнена, що молодь здатна еволюціонувати саме завдяки мережевій суб'єктності. Як викладач ЗВО можу вас запевнити в тому, що сучасна молодь вступає на наш історичний факультет і протягом навчання значно еволюціонує у своїх поглядах на систему цінностей, зокрема і в самоідентифікації. І я можу відповісти за кожного студента і студентку, які, починаючи з першого курсу, коли ми з ними оволодіваємо азами історичної освіти на парах з нормативної дисципліни «Вступ до історії», у якому ключові категорії — це історична пам'ять, історична свідомість, ідентифікація, самоідентифікація, намагаються розмірковувати над цими важливими категоріями і більшість із них рухається правильним шляхом пізнання та самопізнання.

На жаль, після шкіл та ліцеїв переважна більшість випускників / випускниць доволі поверхнево орієнтуються в історії України, вже не говорячи про світову історію. І тоді ми повертаємось до того самого підручникотворення. Зараз в міністерстві працює дуже серйозна робоча група, яка розробляє рекомендації щодо нових програм, а згодом і написання підручників у складних умовах російської агресії проти України. Я теж певною мірою беру участь в роботі цієї групи. Коли ми колективно намагаємось вкотре розробити якісно нові критерії викладання історії в школі, то постійно виникають гострі дискусії. Можливо, це не зовсім коректно виносити подібну інформацію назагал, але доволі відомі в Україні науковці, методисти переважно старшого покоління обрали, на мою думку, хибну концепцію викладання історії в середній школі: давайте взагалі будемо викладати лише історію України. Вона ж для виховання нового покоління найважливіша, а всесвітню історію залишимо факультативно, ніби як предмет за вибором. Це ще одна дуже важлива проблема, з якою я особисто борюся вже багато років в науковому та викладацькому середовищі. Протягом тривалого часу викладаю студентству всесвітню історію та історію України і не бачу жодного сенсу їх розділяти, скоріше варто інтегрувати історію України в загальноісторичний процес. Це дуже складне завдання для сучасних українських істориків та вчителів, оскільки це неможливо робити штучно, шляхом наведення окремих сюжетів зі всесвітньої та вітчизняної історії. Необхідно прищеплювати молоді усвідомлення того, що українська історія — невід'ємна частина світової. І ми маємо виховувати спочатку в учнів, а згодом у студентів усвідомлення себе не тільки українцями, а й частиною європейської та світової спільноти, що є складним, але надто важливим поєднанням історичних, ментальних, культурних, зрештою, психологічних рис, що сприятиме гармонізації людської спільноти в цілому. Ми вважаємо себе українцями, пишаємось цим, водночас поважаємо почуття інших націй та народів, оскільки живемо разом на одній планеті й спільно творимо своє майбутнє.

Подібне сприйняття світу і себе в ньому важливо формувати не лише в класі або аудиторії. Це треба робити всюди. Скажімо, на вулиці. Принаймні я роблю саме так. Почула щось таке, що мені видається особливо в наш складний час неприпустимим, — ніколи не промовчу. Мені закидають, що цим нічого не зміниш. Я маю щодо цього власну принципову позицію, не бути байдужим до тих, хто мене оточує, донести до кожної людини, що зустрічається на твоєму шляху, навіть якщо це відбувається на вулиці з перехожими, важливу, на мій погляд, інформація, яка має спонукати людину до роздумів про себе, свою поведінку, відповідні вчинки або бездіяльність, намагатися достукатися до кожного, навіть якщо результат буде негативним, а можливо й ні.

Насправді наш час, зокрема, двадцяте століття, має колосальний досвід в українському та світовому вимірі, й ми через свою колективну свідомість не маємо жодного права ним нехтувати. Передавати свої знання молоді не формально, а відповідально, щоб цей досвід не був втрачений, спонукати молодь до активної життєвої позиції, усвідомлення причетності до творення майбутнього.

ЮЛІЯ КРАВЧЕНКО — Я інтенсивно працювала з підліткової молоддю з 2016-го по 2023 рік і знаю цю аудиторію. З ними можна знайти спільну мову на будь-які складні теми. Я навіть називаю себе перекладачкою складних історичних тем на мову підлітків. І отут у мене не було питань, наприклад, про моральні авторитети. У нас вони є. Для мене це дисидентський рух. Тобто це моє. Дуже яскравий приклад це Олександра Матвійчук, яка часто говорить, що на неї вплинув Євген Сверстюк зі шкільних літ. І це для неї моральний авторитет.

І коли за чотири дні Фестивалю шістдесятництва і дисидентського руху дітям пропонувалося знайомство зі спадщиною в цікавий, мотиваційний спосіб, без фраз на кшталт: «Діти, дивіться, ось це Богдан Горинь, він має бути вашим моральним авторитетом», на третій-четвертий день події ці діти самі розкривалися, бо їх вражало ось те справжнє «незабальзамоване» життя людей із їхніми проблемами, переживаннями, талантами, недоліками. Вони оперували іменами, яких до того ніколи не чули, наприклад Василь Овсієнко чи Опанас Заливаха.

Але ось за останній рік для мене ситуація дещо змінилася. Коли я бачу зростання дітей, особливо тих, що зростають у добробуті і мають хороший доступ до освіти, у мене таке враження, що це люди з іншої планети. Я навіть не знаю зараз, як би мала з ними заговорити. Для мене це таємниця. Що з ними сталося за час великомасштабної війни? Я намагаюсь собі пояснювати, що якщо ми, дорослі, не знаємо до кінця, як реагувати на стрес і тривогу, то діти й поготів. Дитяча психологія це сприймає по-іншому. І у них є свій протест, своє несприйняття якихось явищ, своє нерозуміння. І я поки що для

себе це пояснюю тим, що просто це така їхня підліткова реакція на війну – агресивність, російськомовність, байдужість. Водночас я собі думаю, що мені страшно ставати літньою людиною в цій країні, коли прийде така молодь, від якої буде залежати, можливо, моє життя, бо я там не бачу того, що я звикла бачити в підлітках.

БОГДАН БЕВЗА — Єдина відповідь, яка спадає на думку, що, ймовірно, це протест. Тому що йдеться про підлітковий вік, а тому класична – найпростіша, найбанальніша – відповідь, що це просто протестний вік. І коли все навколо тебе має одну велику рамкову тенденцію в бік України та її перемоги, то ти протестуєш саме проти цієї величезної рамки. У такому разі виникає питання: чи може ми тоді підмінити цей антисуб'єкт протесту? Тому що в Америці 60-70-х років минулого століття протестували проти війни як ідеї та процесу, але не виходили за рамки американського світогляду, переходячи в іншу ідентичність.

ОКСАНА ЧЕРЕВКО — Ще торкнуся однієї проблеми, над якою я вчора розмірковувала, прослухавши запис розмови з моїм, мабуть, найбільшим моральним авторитетом митрополитом Любомиром Гузаром. Укотре зазначила для себе, що, на жаль, в українців сьогодні немає спільних моральних авторитетів, які б здатні були об'єднати націю в такий складний період для України. Ми часто про це дискутуємо із студентами. На питання «Хто для вас особисто виступає моральним авторитетом?» поширена відповідь: батьки, інколи друзі, вчителі... А от так, щоб зійшлися на загальновідомій постаті когось із представників українства, то, на жаль, не трапляється. Свого, українського авторитета, думки та життя якого справді слугували б прикладом. Не якогось ідола без недоліків і вад, що ми вже проходили в недалекому радянському минулому, а такого, який би уособлював живу людину, з її сильними, можливо, суперечливими рисами, але обов'язково таку, що реалізувала себе та спонукала до цього інших.

Я вважаю, що це те, чого найбільше нам не вистачає, коли ми разом конструюємо нашу ідентичність, кожен на своєму місці. Загальнонаціональний моральний авторитет, який би здатен був консолідувати українство. І особливо молодь, тому що вона — це наше майбутнє, ми їх виховуємо, намагаємось дуже обережно, ненав'язливо направити на такий шлях, який дасть їм можливість самоусвідомлення та самореалізації.

Про щирість як базис та інструмент

ПЕТРО МИРОНЕНКО — Якщо людина викладає одне, а виходить з аудиторії й переходить на російську мову, як я це спостерігав на Банковій, чи на Грушевського, чи в інших урядових кварталах, то це нічого не вартує і говорити про це вже не слід. Якщо в нас політики виступають з трибуни красиво, а в побуті й за екраном роблять інше, то такі приклади треба вирізати, випалювати.

ОКСАНА ЧЕРЕВКО — Я погоджуюся з усім, що говорили колеги щодо важливості акценту на вихованні молоді. Вважаю, що в цій непростій справі нам не вистачає рішучості. Водночас важливо розуміти, що молодь не сприймає диктат. Їй не подобається, коли ми намагаємось настирливо нав'язувати свою думку. І отут я маю власне переконання в тому, що досягнути результатів у виховному процесі незалежно від вікової категорії можливо тільки щирістю і своїм прикладом. Щоб ми не були для них носієм подвійної моралі. Ви нас вчите бути такими? А які ви насправді? Молодь має щодня, спілкуючись з тобою, від уроку до уроку, від лекції до лекції бачити, що те, чого ми їх навчаємо, жодним чином не розходиться із нашими власними діями. Незалежно від того, що вони учень / учениця, а я їхня вчителька, наставниця. Безумовно, це не універсальний метод, але я завжди намагаюся використовувати його. Так формується авторитет. «Вона сказала, що так зробити, — вона так і зробила». Або ж навпаки авторитет руйнується: «Вона сказала, що за жодних обставин так не вчинить. А дивіться, пройшов час і вчинила. Так чого вона тоді може навчити нас?»

Безумовно, формування авторитету аж ніяк не обмежується вищенаведеною схемою. Часто розповідаю про унікальний досвід із власного життя, який я, працюючи з молоддю, сама для себе не можу пояснити. У нас на дачі по сусідству багато років живе сім'я, як-то кажуть, корінних росіян. Коли в них виріс син, батько поїхав у Росію і привіз йому дружину-росіянку — для них це було принципово. Згодом у них народився син, який жив у глибоко російському дискурсі та етнічній ідентичності, проте коли розпочалася широкомасштабна війна, він прийшов додому і сказав: «Напали на мою батьківщину, і я піду її захищати». Я не знаю, яке в нього оточення, які вчителі, друзі. Головне, що нього сформувалося власне усвідомлення того, що його батьківщина — це Україна, хоча навряд в ньому це виховували в родині. Думаю, що цей феномен варто вивчати задля того, щоб дослідити й зрозуміти, за рахунок чого він формується і як ми можемо в зрештою його використати.

ЯК МИ ФОРМУЄМО ІДЕНТИЧНІСТЬ?

ОЛЕНА ЗІНЕНКО — Питання морального авторитету справді проблемне. Особливо тому, що ми вже пережили постмодерну добу і виходимо в мета-модерн і маємо повернутися до тих категорій, які дуже допомагали орієнтуватися в ситуації невизначеності. Я є медіадослідницею, і зараз мій фокус поєднує інтерес до середовища популярної культури й ролі цього середовища в розбудові миру в тому сенсі, як він окреслений у Загальній декларації прав людини. Тобто миру, умовою якого є гідність, свобода і справедливість. Досліджуючи кейс пісенного конкурсу «Євробачення», я побачила, що категорії свободи, справедливості і гідності складають концептосферу обговорення. Ці спостереження спираються також на особистий досвід. В дев'яності я була студенткою першого покоління студентів незалежної України. Я з Харкова і вступила тоді на російську філологію. І я пам'ятаю свою фрустрацію щодо того. Я все чекала, коли ж почнеться щось, що буде популяризувати українське. Мені було це цікаво, бо мені пощастило ще в десятому класі поїхати на Захід України, у Львівську область, на Різдво. Мене це сформувало.

Тож, якщо ми говоримо про комплексний суб'єкт, то, з одного боку, ми виходимо в поле соціології — демографічних ознак, локалізації, діаспори. З іншого боку, є поле міфотворчості, що формує особистість, поле тих, хто складає міфи, досліджують їх. Це історія, філологія, література, мистецтво. І яким ми бачимо ідеальний образ? Чи є він, цей ідеальний образ? Як і з чого він складається? Якими є візія, мета, шлях та бар'єри? І зокрема, ми виходимо до комунікаційних бар'єрів. Вони визначаються наявними знаннями та досвідом як базою даних. А далі — яким є доступ до цього знання для цього комплексного суб'єкта? Неоднозначного суб'єкта різного віку, різної локалізації.

Я можу зі свого досвіду сказати, що в часи дев'яностих популярна культура стала саме тим простором свободи, гідності та справедливості, у якому я можу реалізувати себе й бути тим, ким я хочу. Маю матеріали інтерв'ю моїх ровесників. Я навмисно запитала: чому ви залишилися в Україні? Як ви обирали ЗВО? Як ви себе відчували? І мої на той час російськомовні колеги, які зараз виробляють україномовний культурний продукт, казали: «Я не хотів їхати в Москву. Хто там мене чекає? Хто я там? Я українець, з якого сміються». Тобто відчуття ідентичності вже було на той момент. І поле популярної культури як поле творчості і прояву себе для молодих людей того часу стало полем їхньої подальшої справи.

І, по суті, медіа формувалися спочатку як нерадянські, тобто вільні від радянського спадку. Потім уже було прийнято закони про функціонування медіа та прекрасний закон про рекламу, який вимагав, що реклама має бути

українською мовою.

Він зіграв визначну роль в українізації сфери популярної культури. А потім були ми. Ми формувалися в просторі, який був «неросійським», не таким, як там. Люди відчували, що вони можуть робити своє і керувати своїм життєвим проектом. А далі у нас виникли європейські мотиви в дискурсі медіа. «Ми європейські». І люди відстоювали свою ідентичність, боролися за те, щоби бути європейськими, а не тими, ким колись було дозволено радянською владою. Я прослідкувала в своїх дослідженнях саме ці періоди на основі об'єктів поля популярної культури публічних подій: як вони реалізовувалися, як люди комунікували в просторі незалежної України. І це мені дає таку впевненість, що саме завдяки існуванню цього простору вільної творчості, простору популярної культури ми мали певну консолідацію опору саме від лідерів думок у галузі популярної культури під час першого року повномасштабного вторгнення.

Тобто українці, які співали іншою мовою, тому що хотіли заробляти гроші, артикулювали свою приналежність до України і готовність змінитися. І за собою вони повели великі аудиторії. А це про доступність знання про позицію авторитету. Наприклад, Оля Полякова, яка заспівала українською мовою. За нею заспівають українською мовою її фанати.

Зараз ситуація змінюється і робити вибір стає складніше. Тому ми постаємо перед питанням: яким чином конструювати цю суб'єктно-орієнтовану ідентичність? І тут нам на допомогу приходить простір медіа, простір популярної культури. Тому що це простір тотальності, привабливості, зрозумілості й доступності. Ми маємо розуміти, яким чином ми можемо бути відповідальними, діючи і цьому просторі. Маємо розуміти логіку медіаформатування і як воно впливає на те, як люди сприймають сенси, які передають ці медіа. Логіку соцмереж і алгоритмізації, сценарність нашої комунікації й перформативну логіку. Бо не завжди те, що ми представляємо в просторі, буде сприйнято саме так, як ми хочемо. Це такий мистецький символізм. Люди зараз перебувають у дуже складній ситуації перенасиченості інформацією. І завдання тих, хто може конструювати ідентичність, полягає в тому, щоб створити можливості доступу до необхідного знання — щоб людина могла робити вибір своєї приналежності.

Питання полягає в тому, щоб створити рамку, яка включить усе, що у нас є: наративи, смисли, знання. Ця рамка має бути інклюзивна, у тому числі для того, щоб включити те, що перебуває в сліпих зонах. Популярна культура є хорошим середовищем для того, щоб вже працювати з цим.

БОГДАН БЕВЗА — У тому, що каже пані Олена, є частина відповіді на запитання пані Оксани про моральні авторитети. Я розумію, що Любомир Гузар і Оля Полякова — це достатньо одіозні порівняння. І дивно взагалі поєднувати ці імена в одному реченні. Але, можливо, ми говоримо про те, що це така

компіляція авторитетів. Не один великий авторитет для всіх, а в кожній групі свій, адже вона може бути глибоко поляризована з іншими. І тоді важливо із цими авторитетами працювати адресно. Але щоби з ними працювати, треба, як казав пан Андрій, щоб був мережевий суб'єкт.

І саме тому ми пропонуємо секторальну структуру цього мережевого інституційного суб'єкта. Один із наших висновків такий, що має бути щонайменше п'ять засновників груп засновників – державні інститути, громадський сектор, інтелектуальні еліти, культурні еліти і бізнес.

НАТАЛІЯ КРИВДА — Важливо розрізнити нормативну й дослідницьку рамки механіки формування ідентичності. Ми можемо будь-що зараз планувати, але є Закон про ідентичність, є стратегія і є установи, організації, і люди, які відповідають за виконання Закону і вже отримують зарплату за те, що вони втілюють державну політику ідентичності. У «Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року» написано, що вона реалізується за чотирма пріоритетними напрямками: утвердження української національної та громадянської ідентичності, взаємодія і співпраця між органами виконавчої влади і т.д., формування кадрового забезпечення сфери утвердження української національної та громадянської ідентичності і, зрештою, створення інфраструктури.

ДМИТРО ЗОЛОТУХІН — Я в «ідентичністики» піду — нехай мене навчать!

АНДРІЙ ГІНКУЛ — У фахівці! Це має конкретну назву. До того ж є зразкова програма з навчання фахівців з утвердження ідентичності. І є два заклади освіти, які імплементували її та відкрили набір на спеціальність «Фахівець з утвердження...».

ДМИТРО ЗОЛОТУХІН — Туди приходять, сідають усі в діогенову бочку й міркують, яка має бути ідентичність?

НАТАЛІЯ КРИВДА — Посилаюсь на Монсеррат Гібернау, яка говорить про успішні стратегії формування національної ідентичності. Тут є частина відповіді на питання, яке ви ставите про суб'єктів. Професорка Гібернау говорить, що першою успішною стратегією є формування єдиного образу нації. На другому місці — символічна політика (пантеон героїв, гімн, герб, однострої, перейменування вулиць тощо). Третє — громадянська політика —

«сукупність юридичних, політичних і соціо-економічних прав і обов'язків, що сприяє формуванню почуття лояльності до держави, її політичних інститутів». Лояльність до держави формується, тільки якщо між державою і громадянином існує взаємно визнаний паритет прав і обов'язків, який не тільки визначений, але і виконується сторонами. Четверте — це спільні вороги. Підписуюсь під кожним словом пана Дмитра. Національна культура — основа національної ідентичності, національна ідентичність — основа національної безпеки. П'ята стратегія — це прогресивна система національної освіти, яку професорка вважає найвпливовішим інструментом впровадження цінностей. І отут я би дозволила собі говорити про формування «one voice policy» під час військового стану. Від дитячого садочку через шкільні, університетські і аж до післядипломних програм. Якби ми могли проговорити, прописати, хоча б на ціннісному рівні, сенси, які мають звучати в дитячому садочку, у школі, університеті та в інших неформальних системах освіти, можливо, ми були б більш успішні. Це судження може викликати неоднозначну реакцію — «а як же свобода самовираження чи свобода творчості?», відповідь, як на мене, може бути такою: ми не можемо, не маємо права диктувати митцю чи письменнику що і як писати, але у нас як у суспільства завжди є право поставити витвір мистецтва чи твір у соціокультурний контекст і створити суспільну дискусію з цього приводу. Необхідно комунікувати! Мені здається, що два найпотужніші гравці — культура й освіта – розгалужені як соціальні системи.

У законі також розділили громадянська і національна ідентичність. Не хочу нікого образити, але я вважаю, що ця ідея має бути доопрацьована. Тому що зараз з тексту закону за логікою виходить, що ти можеш бути носієм національної ідентичності і не бути носієм громадянської, і навпаки. Мені здається, що це не зовсім коректно сформульовано в тексті, Закон може і повинен стати предметом суспільного обговорення і подальшої редакції. Це був би здоровий процес зростання і самоусвідомлення для спільноти.

БОГДАН БЕВЗА — Якщо до цієї проблеми підійти з наукової точки зору, то я спитав у всіх ключових науковців, включно з пані Наталією. Усі вони відповіли, що некоректно розділяти ідентичність на національну та громадянську. Також усіх їх, можливо, крім вас, пані Наталю, викинули з обговорення цього закону.

НАТАЛІЯ КРИВДА — Так сталось, що мене не запрошували, але це нормальний процес.

АНДРІЙ ГІНКУЛ — Але ви в гарній компанії.

БОГДАН-ОЛЕГ ГОРОБЧУК — Щодо охоплення населення, то є масштабна проблема: москалі дають шалені гроші, щоб просувати продукти, які інтерпретують українську культуру як відсталу меншовартість. А на боці української культури, згрубше кажучи, немає таких грошей. Держава лише для годиться над цим працює. Існує велика кількість справді видатних митців, але їх не помічають маси, тому що комусь цікавіше робити гроші або з росіянами напругу, або на російському контенті, або на ролі транзита.

ПЕТРО БЕВЗА — Часто це також питання підготовки. Ось у нас є Майстерні на Лук'янівській. І там дев'ять поверхів різних художників: Блудов, Губіанурі, Литвиненко, Вайсберг, Шерешевський, Соломко та інших. А сусідній під'їзд — це гуртожиток НАОМА. І час від часу викладачі приводять до нас студентів. Так ось у багатьох знання про мистецтво завершуються переважно 1944 роком. Далі — порожнеча. Викладачі в нас запитують після того: «То як, ці студенти потім до вас приходили, комунікували з вами?». І всі кажуть, що ні. І так останніх 20 років. Тоді питання: як це організувати? Ось працює там Юрій Соломко, а поруч живуть його шанувальники. Але прийти до нього й просто отримати емоцію та інформацію — так ніхто і не додумався. Тоді що потрібно зробити, щоб відбувалася взаємодія?

БОГДАН-ОЛЕГ ГОРОБЧУК — Технічно можна робити будь-як. Це робота громадського сектору. Я справді вважаю, що якщо правильних менеджерів не призначити на правильні посади, включити проєктне мислення, дати таке завдання й певне фінансування, то все це можна зробити. Інша справа, що існує певне відчуження, продиктоване технологічним поступом. **По суті, фізична комунікація, можна сказати, відмирає і невдовзі перетвориться на найвищу цінність. І от коли вона стане недоступною цінністю, zagrożеною, тоді, можливо, усі раптом усвідомлять те, наскільки це справді необхідно. І тоді з'явиться попит не за запитом, а навпаки, через zagrożеність. Усі ми цікавимосся рослинами, які потрапляють у Червону книгу. А до того, коли вони в нас під ногами, ми їх топчемо.**

БОГДАН БЕВЗА — У мене, як і у багатьох із вас, був фізичний контакт із Революцією Гідності. На мою думку, у нас недостатньо джерел і доступу до інформації, щоби передати уповні те, що відбувалося тоді. Я міркую, що кожен із присутніх тут бачив Революцію наживо, брав участь у ній чи відчував хоча б цей стан. Я тоді був ще юний, але стан цей зафіксував. І жоден із наявних матеріалів не передає цього стану, дискурсу та емоції. Ось воно – те невловиме відчуття глобальних змін і того, що ти береш у них участь. Як правило, це подається або з трагічної точки зору (розстріли, Небесна сотня, побиття), або з історичної точки зору (причини, приводи, наслідки), або з точки зору

передумови російсько-української війни. Але це про доступ, про комунікацію, про те, як передати оце відчуття дитині, яка ще навіть не народилась тоді. А таким дітям зараз уже дванадцять років.

РУСЛАН КИРИЛЕНКО — Як на мене, більш спрощена, зрозуміла мова нині стає найкращим комунікаційним інструментом. Чим простіше ми будемо говорити, писати й оформлювати, тим більше ми залучимо людей. І тим більше людей будуть себе усвідомлювати суб'єктами чи навіть пасіонаріями. Можливо, люди стають пасіонаріями, коли чують слова, які їм зрозумілі, і тоді розуміють, що настав час їхньої дії.

ПРОТЕСТНА ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ: ПЕРЕВАГИ І НЕДОЛІКИ

ПЕТРО МИРОНЕНКО — Мені здається, у нас є нерозуміння стосовно виконання законів. Закони виконують не люди, а «крісла», тобто посадові особи, які за це отримують кошти. І вони іноді не мають права відійти від думки свого керівника. Особистості є, але їх одиниці. І спілкування з нашим знаменитим МОН це підказують.

БОГДАН БЕВЗА — А тоді, пані Оксано Черевко, за вашою логікою, це «крісло» чи особистість? Вона ж працює у державній інституції. Даймо їй слово.

ОКСАНА ЧЕРЕВКО — Я тривалий час співпрацювала з державними інституціями, зокрема з МОН, щодо написання програм з історії для середньої школи, згодом щодо розроблення державних стандартів з історії, пізніше була експерткою нових модельних програм і підручників з історії. Це колосальний досвід. У тому самому МОН були різні періоди. Скажімо, коли міністром став Табачник, нас зібрали в міністерській залі, і він нам довго розповідав, як треба писати підручники з історії без голодоморів, бо Ющенко вже всім мозок ними проїв, діяльності ОУН-УПА, її лідерів, бо вони ж контroversійні, без Помаранчевої революції, бо це ще не історія, а лишень політологія тощо. Я одна не витримала, встала й пішла геть. І тільки думала: «Цікаво, мене сьогодні звільнять чи завтра». Цікаво, що мені ніхто нічого за цей демарш не зробив. Але й співпраця з міністерством до втечі Януковича припинилася.

Загалом я вважаю, що доки будь-який чиновник думає, що його посада важливіша за те, що він буде на цій посаді робити, управлінський апарат приречений, і ми разом із ним. Приміром, коли написали перші підручники з історії за президенства Януковича, запросили на телебачення записати програму для їхнього обговорення. Зрозуміло, що написані підручники були за вищезгаданою схемою Табачника, і, що обговорення мало бути схвальним. Тоді доволі відповідальна людина, науковець, доктор історичних наук, мені каже: «Оксано, ну піди. Те, що там прозвучить хоч якась критика, а не всі будуть говорити, який прекрасний підручник, це навіть буде виглядати демократично». А я сказала: «Ні, я принципово на це збіговисько не піду». Він у відповідь каже: «Ну ти ж розумієш, що якщо ти не підеш, піде хтось інший». А я йому: «Знаєте що, шановний, я б дуже щиро нам зичила дожити до того часу, коли на такі заходи на замовлення держави ніхто не піде». І це вже буде виклик. От уявіть собі: вони запрошують експертів на обговорення замовних підручників, а ніхто не приходить. Хіба це не виклик?

ПЕТРО МИРОНЕНКО — Це наївність.

БОГДАН БЕВЗА — Ось це, до речі, цікаве питання. Коли в нашій сфері таке відбувається, то, як правило, з'являються квазіексперти, які на таких ситуаціях заробляють гроші. Вони з'являються одразу. Приходять, починають проказувати якісь потоки свідомості й на цьому будувати свою репутацію. У сфері української ідентичності таких людей багато. Вони не мають ні наукового підґрунтя, ні професійного підґрунтя, ні компетенцій – нічого, окрім нахабності. Коли у них запитуєш, що таке національна ідентичність, з яким об'єктом ви працюєте, вони не можуть слів у речення зв'язати. Люди, які погодяться за гроші чи навіть задарма прийти й посвітити обличчям, завжди будуть. Питання в тому, що в такому випадку жодного професіонала вашої сфери. Так, пані Оксано, вам від цього буде добре, бо ви в хорошій компанії. Але чи добре це буде для всього процесу? Мені здається, що ця моральна дилема одна з ключових для українського інтелектуального середовища. Ми часто самоусуваємося від проблем, коли, наприклад, це незручно (надто багатогранно з погляду етики), або коли беруть участь чиновники, або ще щось.

ОКСАНА ЧЕРЕВКО — Вважаю, що це багатокomпонентна, системна праця всіх ланок — психологів, учителів, науковців. Водночас існує дуже великий дисонанс у науці. Я не буду називати прізвища, але є такі беззастережні авторитети, конкретно в історичній науці, яких потрібно було критично переосмислити вже давно. На що мені казали: «Ну, хіба ж можна про академіка таке говорити? Це ж наш патріарх!» А те, що він «золотий вересень» 1939 року вже в незалежній Україні продовжував висвітлювати як «визвольний похід» — це академічно? Мій закид на його адресу був сприйнятий вкрай негативно із неоднозначними для мене наслідками. Але це не змінило моїх переконань про те, що ми за будь-яких обставин повинні не порушувати свої принципи і не йти на жодні компроміси.

БОГДАН БЕВЗА — Ви якраз навели діаметрально протилежні приклади, де, з одного боку, ви єдина встаєте і виходите, протестуєте, говорите, що це неправильно, а з іншого боку, і сама усувається, коли це має от уже такий, надто потужний, неприємний вплив. Це глобальна дилема для українського середовища, яка походить ще з часів СРСР. Можливо, скажу щось погане, але багато тих дисидентів, дослідників, які зараз говорять про ідентичність, досі роблять це в дискурсі протесту проти більшого. Вони виходять з позиції, що ми тут, в Україні, маємо боротись за свою ідентичність з чимось більшим. І так, звичайно, є мільярди доларів з росії, викинуті на інформаційну кампанію, є незліченна кількість гарматного м'яса й заліза, кинутого на війну, але це дві

протилежні стратегії конструювання ідентичності.

Одна з них — це конструктивна стратегія. У ній ми будуємо свою ідентичність. А інша — виправдальна / увічнювальна стратегія. Вона виправдовує ідентичність, намагається її якось виділити з більшого. У нас немає більшого вже як 34 роки. Це зовнішній ворог. А люди досі розповідають, що ми тут проти когось протестуємо. **Ми можемо боротися «в головах» дітей за місце України в їхньому світогляді. Але все одно ми більше не перебуваємо в протестному русі, ми не самоусуваємося, коли приходить держава, — вона більше не проти нас.** Держава рамковий закон ухвалила, координаційну раду створила...

ЮЛІЯ КРАВЧЕНКО — Так це лише щойно, а де була держава 30 років до цього?

ОЛЕНА ЗІНЕНКО — З комунікаційної перспективи протестність дуже ефективна на початку для привернення уваги. Водночас якщо ми проти, то завжди спираємося на нашого опонента і його ініціативу. Тому для подальшої комунікації є необхідність залишити опонента поза дискурсом. І тут треба відпрацьовувати свій наратив і свою ініціативу. Саме те, про що ви кажете, Богдане.

Що нам може допомогти? Це кращі практики та, власне, ті приклади свідомого вибору Батьківщини, які ви наводили. Вони мають звучати гучніше. Вони нам допомагають зрозуміти, чому людина обирає добро. Це дасть нам підґрунтя цінностей.

АНДРІЙ ГІНКУЛ — Я повернуся до прикладу Оксани Степанівни, який також і про те, що вийти на прю, встати і сказати, що ти проти Табачника, це страшно. І це завжди було страшно, тому що ще 50 років тому, і діяльність дисидентів тому підтвердження, було добре, якщо ти живий лишився. І це є свідченням того, що в нашій історичній пам'яті закладене розуміння, що виявити свою позицію – це небезпечно для життя. Але, як правильно казав Богдан Бевза, упродовж уже 30 років так тотально не вбивають за це. Можуть інформаційно покарати, звільнити з посади, відправити на маргінес. Це вже великий плюс.

Але дуже дивно, чому інтелектуальна спільнота досі не зробила з цього висновки й не придумала механізмів захисту. Бо запевне, що кожного разу, коли окрема узагальнена пані Оксана буде виходити із своєю позицією, то, звичайно, Табачник звільнить її. Це очевидне явище. Але де позиція про будівництво мережі, щоб було десять пані Оксан? Так, можливо, на 100 осіб це буде все-таки меншість. Але якщо це буде одна людина, то це одне. Якщо ж їх буде з десятків і вони будуть мережею, триматимуться одне одного й будуть спільно боротися за свою позицію, то, очевидно, з цим буде значно складніше

впоратися, навіть якщо поряд буде 100 осіб. На мою думку, переконати треба не всіх, а лише змережувати десятиох. Якщо 10 найактивніших починає рухатися у певному напрямку, то всі інші вже якось до них доєднуються. Так, існуватимуть певні абсолютно антагоністичні елементи, але тоді вони будуть поза позицією, поза головним трендом, а інколи і поза законом.

Тому і підхід дисидентів, який заснований на відокремленості від чогось, наразі вже не актуальний. Так, коли ти перебуваєш у системі окупації, треба боротися проти окупанта. Але, борючись проти окупанта, треба виконувати дві такі дії. Перша — треба боротися мережево, друга — треба конструювати, пропонувати. **Дисиденти, які боролися проти системи, у 1991 році вирішили, що ми вже здобули незалежність – і «ура!», усе завершилось. А що далі? У них був період їхнього беззаперечного авторитету, і вони нічого не зробили для мережевого конструювання ідентичності.** Наприклад, вони не створили школу державного управління. Тобто хто мав би прийти на зміну комуністичній партії, яка ще до 24 серпня керувала державою? Натомість вона ж продовжувала керувати державою, просто не називалася комуністичною партією. Хто цього не бачив? Кому з дисидентів було це не зрозуміло? Вони хіба не знали цих людей? Я не можу збагнути.

Тобто змінилася ситуація. Отже, треба в цій ситуації почати конструювати «за», замість боротися «проти». Тобто треба пропонувати. А щоб це пропонування не було якимсь індивідуальним, треба робити це мережево. Навіть якщо у вас 20 осіб і ви члени Української Гельсінської спілки, а ваш авторитет 24-го серпня 1991 року був незрівнянно більшим, ніж авторитет, який вони мають сьогодні.

І про Свєрстюка ви правильно сказали. Але позиція дисидентів мала б бути приблизно такою, як була в Польщі за «круглим столом» 1989 року. Що важливіше: те, що ви комуністи, а ми «Солідарність», чи Польща? Якщо важливіша Польща, а в нашому випадку Україна, то ми її втілюємо, а не лише говоримо про індивідуальну унікальну гетьманську позицію: «Я найбільший борець за Україну». Бо саме так виникає взаємопоборення. Очевидно, з плином часу починають сипати сіль на рану ворожі агентурні мережі й гроші. Також є інші учасники, які борються з цією суб'єктністю, бо їм байдужа Україна і вони, властиво, роблять бізнес на цьому.

Але питання в іншому. У тому, що це відповідальність і виклик інтелектуального середовища, зокрема дисидентів. Це ніяк не применшує їхньої ролі й ваги. Це їх не знецінює абсолютно. Це просто свідчить, що на інтелектуальному полі є недопрацювання.

І сьогоднішні інтелектуали роблять точнісінько так. Якби це лише тоді було, то нехай було, але ми маємо ту ж проблему і зараз.

БОГДАН БЕВЗА — Як на мене, ваш приклад дуже яскраво перегукується із сьогоденням. Тоді, ймовірно, дисиденти повірили в те, що оскільки стара ідея була дуже очевидно поганою й несла смерть, то всі інші природно перейдуть до нового способу життя. Мені здається, ми зараз в тій самій пастці. Ми міркуємо: «Оскільки росія щодня несе смерть на нашу землю, то всі природно зрозуміють, що росія – зло і ніколи більше не змінять цю думку». Імовірніше за все, станеться такий же світоглядний відкат. Люди з різних причин просто забудуть, що вона зло, і в них буде нова мисленнєва рамка. Це перший висновок.

Другий висновок у тому, що українські інтелектуальні та професійні спільноти несуть відповідальність за українську ідентичність, а тому повинні інституціоналізуватися всередині себе, а потім створити мережевий суб'єкт. Інакше суб'єктність перейде до зовнішніх гравців або аморфної більшості. Усі ці студентські спілки самоврядування, молодіжні рухи, які актуальні серед молоді віком до 25-28 років, потім просто зникають. Наприклад, молоді люди приходять до пані Оксани викладати і в неї немає інституції, навколо цінностей якої запропонувати об'єднання?

ЮЛІЯ КРАВЧЕНКО — На захист дисидентів скажу, що не можна порівнювати українських дисидентів на момент 1991 року з польськими дисидентами. Тому що, на відміну від поляків, багато хто з наших дисидентів навіть університетів не мали змоги закінчити, а поляки отримували стипендію Фулбрайта, мали змогу повчитися у західних університетах. Тобто це були люди, які здобули дуже гідну освіту для того, щоб, коли їхня держава прийшла їм в руки, розуміти, що з цим робити. Наприклад, Василя Овсієнка виключили з третього курсу університету Шевченка, у подальшому це була самоосвіта. В українських дисидентів не було належної освіти та інституційного досвіду.

Водночас дисидентство — це фантастичний досвід солідарності, який, я вважаю, ми отримали як певний урок, як навчання.

БОГДАН БЕВЗА — Раніше в нас постійно був внутрішній ворог. І саме на протесті до цього ворога ми розідали країну. А тепер ми маємо вже четвертий рік повномасштабного вторгнення. У більшості інших країн уже мало вибухнути політичне протистояння. А в нас цього немає. І це той випадок, коли наш стан вічної боротьби працює на нас. Бо більше немає проти кого протестувати всередині. Усі протестують проти росії. І ось деякі політичні партії навіть хочуть готуватись до виборів, але вони не спроможні. Вони виходять і кажуть: «Ми проти росії». Їм відповідають: «Ми теж проти росії. А за що ви?» Відповідь: «Ну, ми проти росії». Тобто немає навколо чого будувати політичний дискурс протистояння. І це, на мою думку, нас дуже рятує від стану Української революції початку минулого століття, коли було багато приводів для суперечок.

ОЛЕНА ЗІНЕНКО — Років за два, а може, і раніше у суспільстві настане ресентимент, що, мовляв, усе було добре в середині двотисячних. Усі були такі вільні, щасливі й робили, що хотіли...

Продовження у наступному розділі...

ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ МАЙБУТНЬОГО: ДО ЧОГО СЛІД ПІДГОТУВАТИСЯ?

Про реакційний Уряд та Парламент

БОГДАН БЕВЗА — Тому ми маємо бути готові до реакційного Парламенту та реакційного Уряду. Лише стійкі інститути можуть їх стримати. Вони можуть у класичному державному форматі поглинати ці, на той момент шкідливі, ідеї і м'яко перетворювати їх у потрібний напрямок. Зараз над цим працюють тільки державні інститути. Вони поглинають ідеї—і хороші, і погані—та перетворюють їх у те, що потрібно їм. А їм потрібно збереження системи. З огляду на це, якщо ми досягнемо інституціоналізації спільнот, то в нас буде така сама ситуація, тільки тепер вони будуть поглинати і перетворювати вже реакційні ідеї, які на той момент будуть негативними й деструктивними. Я переконаний, що та частина суспільства, яка домінуватиме в дискурсі, буде неспроможна змінити наші мережеві інституціоналізовані структури через високу непослідовність та складність організації спільнот-реакціоністів. Їм треба буде пройти весь цей шлях, який ми можемо пройти зараз. Бо ми знову опинимось у тій самій ситуації: буде четвертий Майдан, а потім знову і знову. А потім сидітиме такий собі мого віку пан, який буде те ж саме казати вже в наш бік: «От ви тут всі сиділи в Академії політико-правових наук, і що? Кого ви навчили? Де ваші інститути, де сталість ваших зусиль?» Це має скінчитися. Я не хочу більше це спостерігати і потім чути від своїх дітей: «А де ти був, чим займався? Ну добре, ти там щось робив. А чому я тепер маю переживати те, що ти переживав?»

ПЕТРО МИРОНЕНКО — Романтики, негідники, революція. Класика, яка закінчується там, де закінчується романтика.

Про втрату авторитетності влади

ОКСАНА ЧЕРЕВКО — Для мене є авторитетною думка відомого американського політолога та політика Збігнева Бжезінського, який на схилі свого життя зазначав, що найбільша, на його думку, втрата кінця XX століття — це втрата у світових масштабах авторитетності влади в цілому та державних і політичних лідерів зокрема. Я з ним повністю погоджуюся, тому, що іще в середині XX століття, та ще й навіть у 1970–1980-х роках було багато доволі потужних світових лідерів. Хтось був молодим і амбітним, як Джон Кеннеді, хтось більш досвідченим, як, скажімо, Шарль де Голль, але їхня думка була високоавторитетною і жодним чином не піддавалася сумніву. Щодо цього Бжезінський наводить цікавий

приклад про те, що рік, коли сталася Карибська криза —1962 — був періодом, коли де Голль наважився поставити конкретну межу Сполученим Штатам Америки щодо розширення їхнього впливу на Європу, зокрема, структур НАТО. Але посол США у Франції від імені американського президента повідомив де Голля про достовірну інформацію щодо розташування радянських ядерних ракет на Кубі і зазначив, що французький президент став першим, до кого звернувся Кеннеді за підтримкою перед тим, як поставити чіткі вимоги Радянському Союзу. У такій складній, неочікуваній для де Голля ситуації, а він не приховував свою заповітну мрію побудови єдиної Європи від Бордо до Уралу, французький президент мав усвідомити те, що відбулося і зробив паузу в діалозі, яка була сприйнята американським послом як своєрідний прояв сумніву в достовірності інформації. Посол поспішив завірити де Голля в істинності наданої інформації, а у відповідь почув: «Для мене авторитет американського президента настільки високий, що я не можу мати жодних сумнівів в істинності наданої ним інформації». Далі Бжезінський зазначає, що з того часу пройшло всього сорок років, але навряд у сучасних історичних реаліях хтось із світових лідерів готовий сказати: «Я довіряю Вам та наданій Вами інформації». Така втрата авторитету серед світових державних лідерів мене, як історика, надзвичайно непокоїть. Подекуди намагаюся хоч частково поставити під сумнів певною мірою фатальний висновок Бжезінського, але щоразу переконуюся в його правоті. Насправді авторитетність світових лідерів сьогодні дуже низька. Вони не довіряють один одному, не бачать спільної мети, що має їх об'єднувати. Ця нездатність консолідуватися задля спільної важливої справи — небезпечний хибний шлях в нікуди.

Якщо повернутися до питання важливості історичного досвіду, то в цьому контексті мені імponує постать Шарля де Голля. До речі, зараз французи все більше повертаються до аналізу його спадку і зазначають: «Який же він, все-таки, був молодець, що перетворив Францію на ядерну державу». Хоча на той час це було доволі складно. Його тоді критикували: «Та що там та ядерна зброя? Її потужність не йде в жодне порівняння зі Сполученими Штатами Америки і Радянським Союзом». А тепер пройшло близько 65 років, і ситуація повернулася зовсім по-іншому. Ядерний статус Франції в європейському співтоваристві виступає беззастережним козирем у вирішенні гострих міжнародних проблем.

Я зрозуміла дещо дуже важливе про європейців: у них взагалі не прийнято любити своїх політиків. Вони люблять членів своєї родини, свого собаку, родичів. Політиків вони поважають або не поважають. Французи поважають де Голля, британці не люблять Тетчер, але завжди поважали її, довіряли їй своє життя, свій благоустрій, свій спокій, свою стабільність протягом трьох виборчих строків, а це майже 12 років. Це немалий термін для британської демократії, популіст-прем'єр Тоні Блер мав амбітний план його перевершити, але не зміг.

Мені дуже не подобається, коли хтось приходить до влади і про нього кажуть «О, це другий ... Піночет, де Голль, Тетчер». Це неправильна формула. Кожну людину, яка стала державним лідером, виховало суспільство. І не може бути подібних аналогій, оскільки кожен історичний відтинок є неповторним, і він виховує своїх унікальних лідерів. ХХІ століття потребує нових авторитетних, професійних державних лідерів. Не треба їх порівнювати з попередніми, називати «другими», «п'ятими», «десятими». Минулі лідери мають слугувати прикладом успішності, досвідом, який варто творчо враховувати, але жодним чином не повторювати, це неможливо й не корисно. Якщо суспільство спроможеться виховати лідера, високоавторитетного серед загалу, щоб його підтримували не п'ятдесят, а бажано дев'яносто людей зі ста, це стане справжнім проривом. Я розумію, що, можливо це звучить надто романтично, але тим не менш, хотілося б у це вірити, покладатися на наше нове українське покоління, переконатися, що ми зможемо спільними зусиллями його гідно виховувати, а воно нарешті представить нам нових, авторитетних лідерів, здатних кардинально змінити країну і гідно її представляти у світі.

БОГДАН БЕВЗА — Рішуче підтримую. Нам справді важливий патерн поваги до свого державного діяча. Він повинен бути. Тому що в нас зараз найпоширеніший патерн ставлення до влади – це в найкращому випадку підозра. Це дуже щастить, коли лише такий. Насправді це питання історичної пам'яті. Що діти вчать у школі? Те, що політичний лідер – це або жертва (його врешті все одно вбили, розстріляли, розіп'яли), або просто якийсь не такий з будь-яких причин, або ж зрадник. Або він лідер іншої країни-окупанта, і тоді усі афілійовані з державою просто вороги. Так ми й отримуємо персоніфіковану недовіру до влади. Тож коли ми осмислюємо той же підручник з історії, маємо розуміти, які патерни політичної свідомості ми повинні туди закласти. Наприклад, твердження: «Так, у нас є ось така історія, її вже не зміниш, її можна лише прийняти. Але свого політичного лідера потрібно поважати одночасно з контролем. Не замість, а одночасно». Так само щодо держави: «Вона твоя. Вона не чиясь, вона більше не зовнішня. Ти несеш а неї відповідальність». Це саме ті елементи політичної свідомості, які може закладати і держава, й інституційний суб'єкт конструювання ідентичності.

ПЕТРО МИРОНЕНКО — Є один цікавий момент стосовно поваги до державного лідера. Щоб його поважати, треба його обрати. У нас Кучму й усіх після нього обирали на протесті.

ОКСАНА ЧЕРЕВКО — Так росіяни нам протестне голосування і нав'язали, бо перший, хто скористався послугами російських технологів, став Кучма.

Пригадайте другий тур президентських виборів 1999 року «Кучма — Симоненко». Зараз загальновідомим є той факт, що до реалізації «червоної загрози» Мороз був головним претендентом на другий тур, а адмінресурс за допомогою масових фальсифікацій вивів у нього комуніста Симоненка.

Про майбутні вибори

БОГДАН БЕВЗА — Якщо ми говоримо про майбутні вибори, у якому році вони б не відбулися в принципі, то за умови відсутності серед кандидатів Володимира Зеленського ми матимемо унікальну ситуацію уже не протестного голосування. Тому що проти кого тоді протестувати? Якщо в нас справді не буде ресентименту й високої підтримки проросійських партій, то тоді проти кого протестувати? Як тоді, наприклад, політтехнологам будувати всю виборчу кампанію? Раніше вони будували її якраз на тому, що ми не такі, як наш опонент. І це загалом тренд конструювання ідентичності з початку дев'яностих. «Ми не Росія, ми не ті, не ті і не ось ті. А от у них так, а у нас не так». А тут що робити? Це буде дуже інтригувальне.

АНДРІЙ ГІНКУЛ — Ми сьогодні розпочали фундаментальну роботу з конструювання суб'єкта й у процесі проявили ряд суміжних проблем. Власне, з вирішення проблем, пов'язаних із мережевістю і змістовністю процесу, із конструктивних пропозицій, із роллю особистості в історії, із конструкцією виборів і роботи політтехнологів — з усього цього складається набір принципів, правил і цінностей, які лежать в основі конструювання ідентичності. Дискусії та рефлексії дозволяють ідентифікувати цей набір і потім використати його для вибудовування правил і процесів та створення різних рішень. Скажімо, приклад випадку з політтехнологами: так, нам треба придумати, що їм робити. Тому що, дійсно, протестне голосування – це патерн, який придуманий росіянами й інтегрований ними в політичний процес. І нікому на думку не спадало перепридумати цей патерн. Тому що це зручно. Нічого не обмежує придумати інший патерн.

Нам важливо не втратити саме того набору цінностей, тому що немає чарівної пігулки. Немає одного чи двох інструментів, які треба використати, — і тоді все стане на місце. Це пастка. Так не працює. Процес занадто складний.

Повторення історії дуже можливе. Фактично ми зараз у тій самій позиції 1991 року, коли брак пропозиції, брак процесу і брак консолідації інтелектуальної еліти гарантує просто запуск на повторний цикл.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ

АНДРІЙ ГІНКУЛ — Я вважаю, що в українському суспільстві відсоток інтелектуальної спільноти все ж вищий за середній. Тому що потреба в індивідуальному самовираженні є наслідком необхідності якось проявити себе за браку інших опцій. Ти не можеш нормально піти попрацювати на держслужбу чи в соціально орієнтований бізнес — ти мусиш щось зробити сам, тоді тебе помітять. І це не сьогоднішній винахід. Це вже давно така історія.

Але ця афіляція несе за собою і зобов'язання. **Якщо ми хоч трохи ідентифікуємо себе як інтелектуальна, мистецька чи будь-яка українська еліта, то це наша відповідальність — об'єднуватися** і створювати такі інтерпретації, які нам треба. Давати можливість альтернативі тій «какая різниця». Якраз у цьому є суть відповідальності людей мислячих: осягати повний комплекс процесів, розуміти, де є потреба в певних структурних діях, у постановках завдань, співпраці з високим мистецтвом.

Держава, гроші та дієвці: налаштування зв'язку

БОГДАН БЕВЗА — Отже, у нас є три ключові важелі: державні інститути, гроші (бізнесові й громадські), а також дієвці культури та ідентичності. Залишається насправді лише налаштувати між ними зв'язок. Від глобального, візійного рівня (інституційна взаємодія, відсотки бюджету, які виділяють на культуру тощо) до просто міжособистісного рівня, коли дієвці воліють взаємодіяти, збираються, домовляються, що «будемо робити ось це і гроші шукати під це ось так».

У нашій історії є багато прикладів таких саме нішевих взаємодій. І художники, і письменники, і кінотворці збиралися кожен своєю спільнотою, робили маніфести і перформанси, об'єднувалися. Зараз новий виток цієї історії. Зараз треба знову об'єднуватись навколо чогось українського. Але тепер вже міждисциплінарно: з кураторами, з бізнесом, з державою, з громадським сектором, з комунікаційниками.

У нас навіть було об'єднання моральних авторитетів — група Першого грудня. Але якщо біля моральних авторитетів немає комунікаційників та кураторів, то вони можуть хтозна-скільки бути авторитетами, але...

БОГДАН-ОЛЕГ ГОРОБЧУК — ...збиратимуть 800 переглядів на ютубі.

АНДРІЙ ГІНКУЛ — Це безвідповідальність. І в цьому аспекті вона вкрай смертельна. Тому що добре бути моральним авторитетом у сферичному вакуумі. Для себе в дзеркалі ти авторитет, ще десять осіб знають, що ти таким є. Претензій немає. Але якщо ти не спробував іще з іншими об'єднатися й уп'яťох найняти одного комунікаційника, щоб розказати про цінності, то який коефіцієнт корисної дії твого життя та статусу морального авторитета для цього суспільства? Тоді злізь з «постаменту» й пусти туди іншого. Або ж хтось прийде і тебе звідти спихне — і це не завжди буде хтось з українців. Це може бути хтось із сусідів, який скаже, що тепер він тут моральний авторитет.

БОГДАН БЕВЗА — Замість Марин Овича — Арест Ович. Легко запам'ятати.

БОГДАН-ОЛЕГ ГОРОБЧУК — У мене, наприклад, немає і ніколи не було такої ситуації ізоляції від моральних авторитетів. Я всіх видатних письменників знав особисто. Що це мені дало? Практично нічого, окрім відчуття приналежності до середовища. Чи це вплинуло на мою поетику чи літературну стратегію? Мені здається, що навіть у якомусь сенсі зашкодило. Можливо, я надто рано усвідомив себе «дуже видатним» – і це мене послабило.

Інша справа, що суто інституційно всього того, що було в моїй юності, немає. Тобто чи знаємо ми яскравих сучасних поетів із Одеси чи Кропивницького? Я не знаю, чи відбувається сучасна українська поезія в цих містах. А якщо відбувається, то які механізми взаємодії з нею? Телеграм-канали окремих поетів, на які підписані «100 маргіналів», загалом ця цифрова реальність поезії — це не те середовище, у якому зростав я чи Ви, пане Петре. Кабінет молодого автора у Спілці письменників, творчі семінари в Будинку творчості в Ірпені— Герасим'юк, Римарук, Драч. Хто зрештою потрапить до антологій, які виведуть на сторінках наше покоління?

Тобто однозначно мусять існувати механізми взаємодії і всередині спільнот, і між ними. Але знову ж таки, де державний запит і легітимізація цього процесу? Держава з цим не працює. Держава виділяє президентську стипендію в розмірі 1000 гривень на місяць і вважає, що вона вже виконала свою функцію.

БОГДАН БЕВЗА — Вона не може так працювати, це не її роль. Як на мене, роль держави у розвитку культури полягає не у тому, щоб робити семінари для письменників. Ви дуже точно сказали, що це робота громадського сектору. І цей громадський сектор може, наприклад, базуватися на особистостях. Але вони мають бути настільки видатні, щоб покрити собою всі міста й створити структуру таких семінарів всюди. А якщо таких особистостей немає, то тоді це відповідальність усіх інших дієвців — об'єднатися і створити такий

феномен. Тоді залишається заснувати таку роботу громадського сектору на інституціоналізації та міжгалузевому мережуванні. Тобто збираються художники, письменники, музиканти, кінороби, театralи, утворюють спілку скидаються по 100 гривень і наймають культурного менеджера, щоб, наприклад, нарешті люди в Києві зрозуміли, що існує поезія в Кропивницькому, Одесі чи іншому місті. З'являється шанс провести вправу з викопування та промивання культурного золота.

АНДРІЙ ГІНКУЛ — З одного боку, це акт ідентифікації та проявлення своєї позиції, а з іншого, це акт наставництва і демонстрації: «робіть, як ми». Ось, наприклад, мистецьке об'єднання Бу-Ба-Бу. Якби кожен із них діяв окремо, я не певен, що вони мали б такий вплив. Кожен із них окремо самодостатній творець. Але те, що вони робили втрюх, мало більший вплив на ситуацію, ніж якби вони це робили поодиноці.

Не забуваймо про те, що держава – це інституції, яким треба поставити завдання й проконтролювати. І все. Вона не збирається сама себе контролювати, вона зробить так, як їй легше. І знову ж таки саме тому, що немає якісного процесу контролю. Добре відомо, як впоратися з цією машиною. Єдине, що для цього треба, щоб 10 або 20 людей у кожній спільноті об'єдналися й мали спільну позицію: «Так, держава, культурний фонд, де програма для письменників? Чому немає програми для спільнотворення? От вам програма – і букви, дідько, не міняти!» І тоді слова цієї спільноти не просто важать більше, а ще й мають вимірюваний системний вплив.

У нас є зараз можливість спільними діями й спільними проєктами показати приклад (собі й іншим) стійкості, про яку ви казали, і практичного досвіду єдності. Ми можемо це зробити абсолютно спокійно цього року і навіть не з дуже великими витратами часу й ресурсів. Але от саме така спільна дія дозволить зафіксувати, що ми можемо і вміємо перетворювати онтологічні засади в практичні наративи й практичну комунікацію з різними рівнями соціуму.

БОГДАНБЕВЗА — Я чув від багатьох представників різних спільнот (культурних, державних, бізнесових, громадських, інтелектуальних), що вони відчують себе самотніми у своїх діях. А в цей же час поруч із ними були такі самі люди. І вони могли також відчувати себе самотніми, очевидно не знаючи. А якщо і знали, то просто пили разом чай. І ось цей факт масштабної спільнотності виникав тільки в глобальних подіях, наприклад революцій. **Наступний крок розвитку наших спільнот — це інституціоналізація, тобто перетворення наших соціальних практик спільнотності з часто випадкових хаотичних взаємодій у постійну спільноту на основі, завдяки і заради спільних цінностей.**

УКРАЇНСЬКИЙ ШЛЯХ УКРАЇНСЬКОГО ГЕРОЯ

ВАЛЕРІЯ КОЛОДІЙ — Коли нація переживає глибоку екзистенційну кризу, вона повертається до первісних цінностей. Як у війнах за українську незалежність (1917-1921, 2014-...), так і в Першій та Другій світових війнах, на тлі краху усталеного життя, людство повертається до архетипних форм у мистецтві й літературі, аби віднайти первісні сенси буття. Народна міфологія закладає основи світогляду й цінностей та постійно відтворюється у формі колективного несвідомого, «наймогутнішого передчуття, що хоче стати Словом» [Юнг 1996 : 101].

Архетип Великої Матері (Magna Mater) є найдавнішим не лише в українській культурі, а й у культурі праукраїнських спільнот, що осіли (а відтак формували землеробську, а не кочову культуру) на території сучасної України. Про це свідчать численні віднайдені пам'ятки декоративного мистецтва і логографічне письмо.

Образ землі як матері, здатної давати і забирати життя, давати прихисток і потребувати захисту, рости дітей (майбутнє) і берегти в собі коріння (минуле), уже кілька тисячоліть функціонує в нашому світогляді, а відтак у нашому культурному дискурсі. Він набував рис божества, потім – богинь (Лада, Мокоша), потім трансформувався в образ Богородиці.

Архетип Великої Матері знаходить своє відображення і в концепціях просторовості. Так, **дім** символізує свій, безпечний простір, до якого людина відчуває найглибшу емоційну прив'язаність. За межами подвір'я відкривається **освоєний** (поле) і **неосвоєний** (степ) **простір**. Освоєний простір підвладний людині, вона дбає про нього, він її годує. З одного боку, він окультурнений, з іншого – відкритий, а тому перебуває під загрозою. Простір степу – неосвоєний, дикий, потенційно небезпечний. Тут панує хаос, а не гармонія, а хаос – це простір світотворення: «Степ підвівся і втілювався в древній хаос» [Маланюк 1954 : 48].

Ліричний герой-воїн часто вирушає на війну в степ, який набуває рис поля бою. Бій – процес впорядкування хаосу, відновлення світової гармонії, творення світу (космогонія), тож місія героя Воїна має в собі сакральне, божественне начало:

*Твоя стріла прошиє тонким свистом
Скло над степом запашним...[Дараган 2003 : 57].*

За простором степу проходить умовне **помежів'я**, межа – між світом живих і потойбіччям, яку герой Воїн може переступити, віддавши своє тіло як сакральну жертву за свободу землі Матері. Перебування на межі часто асоціюється зі справжнім життям і свободою.

Потойбіччя (Вирій) – найвідкритіший до інтерпретацій простір, адже він найбільш таємничий для людини. У потойбіччі мешкають душі до того, як прийти у світ, і після того, як з нього піти. Вважалося, що Вирій – за рікою або серед моря:

*Сонце нігди не заходить.
Синій вітер. Кораблі.
Беріг мрійної землі.
Води, води, води, води... [Лятуринська 1938 : 20].*

У Вирії росте **Дерево Життя**, яке символізує вісь світу – зв'язок між минулим (пам'ять), теперішнім (життя), майбутнім (діти), а також зв'язок між світом земним, підземним і небесним. Згодом архетип Дерева Життя знайшов втілення в образі хреста або собору. **Собор** – сакральний простір, де людина відчуває зв'язок з минулим і майбутнім:

*І буде: під єдинеє берло
збереться рід в величному Соборі,
благословить побідницю віків,
благословить Праматір юнаків,
праматір всього чину, жертви, віри... [Мосендз 1941 : 50].*

Тож Український герой, який іде Українським шляхом, — це Воїн (архетип), який має відвагу вийти за межі свого дому, поля, храму, у простір хаосу, до помежів'я, й упорядкувати цей хаос — здолати ворога, відновити світовий порядок. Він захисник, а не завойовник. Його обов'язок — захистити Велику Матір, а Велика Матір виступає його заступницею, покровителькою (яка пізніше набула образу Покрови).

Уперше образ ідеального українця актуалізували поети Празької школи (більшість із яких пройшли війну з більшовиками). Є. Маланюк у праці «Начерк культурного процесу» пише про «фатальний коридор степової полоси», через який проходять «навали з Азії, що їх тяжко і довго треба було відпирати або перетравляти тубільному населенню» [Маланюк 1997 : 22]. Життя у війні – це дійсність, сформувати державу на перетині європейського і азіатського світів, серед навал чужинців, могли лише люди з надзвичайною волею і любов'ю до життя. Тому модель Воїна вважається зразковою і лягає в основу правдивої української ідентичності.

БОГДАН БЕВЗА — На мою думку, ця концепція перегукується з ідеєю фундаментальних архетипів людини як представника нації авторства Сергія Кримського. Він вважав так: «У кожного представника нації є щонайменше три фундаментальні архетипи. Це символічна трійця: Дім, Поле, Храм. Дім – це святе докільля буття... Стосовно Поля мається на увазі не степ узагалі, а життєвий топос... А Храм – це святині, які сповідує людина».

Тобто ми надаємо простору, який створив Сергій Кримський, динаміки, додаємо героя і природно отримуємо Український шлях. Тож українець вирушає за межі свого гармонійного простору (**поля**) у подорож у простір хаосу з метою гармонізувати цей хаос. У якийсь момент він доходить у своїй подорожі до етапу потойбіччя, де перероджується в нову версію себе. Він повертається додому, привносячи якусь нову цінність у свій **храм**.

ОЛЕКСАНДР ЗАРУБА — Це ж класичний сюжет.

БОГДАН БЕВЗА — Згоден. Але ми додаємо до нього Українську Ідентичність. Наприклад, мету — здійснити акт волі, гармонізувати простір. Походження мети — його не кличе щось зовнішнє, як у класичному прочитанні, а це все ж таки його внутрішня мета, його внутрішній поклик. А також ціннісний імператив — рішення на шляху засновані на внутрішньому **храмові**, який він несе з собою хоча би у своїй душі.

А що б ви сказали у відповідь на таку конструкцію? Що ви бачите українського в цій подорожі героя? Чи це все просто маячня?

РЕНА МАРУТЯН — Я почну так. Це ж насправді міф. Чи потрібно нам вигадувати якийсь новий? Якщо ми кажемо про класичний міф, то він може мати національне коріння.

РУСЛАН КИРИЛЕНКО — Для мене це щось на кшталт інтелектуальної гри. Ось є трохи термінів — храм, поле, дім. Можна ж ускладнити і запровадити, наприклад, коня. У сучасному контексті це дрон. Або ж шаблю додати чи лазерний меч. Так само потім можна запровадити ворога.

ОЛЕКСАНДР ЗАРУБА — Як на картині «Козак Мамай». Там усе символічно.

РУСЛАН КИРИЛЕНКО — Я бачу завдання в тому, щоб зрозуміти, чи має українець окультурити **поле**, визнаючи, що **поле** — це місце, де зустрічаються *ми та вони*. Чи маємо ми навести свій лад? А водночас ще й в храм притягнути якийсь артефакт: чи голову ворога, чи вуса якогось солов'я-розбійника – те, що буде символізувати окультурення поля. І все ж можна додати ще кілька змінних у цю функцію — і буде ще цікавіший результат.

ОЛЕКСАНДР ЗАРУБА — Якщо повернутися до слів пані Валерії, я би відповів, що шлях героя, про який ви розповідали, характерний явно не для всіх українців. Є певні статистичні дані, також і в інших науках, що такий шлях воїна характерний для 10% населення приблизно. І з цих 10% половину можна умовно назвати маргіналами. Це маргінали вищого рівня, інтелектуали, які задають нові орієнтири...

РЕНА МАРУТЯН — Я тут зовсім не згодна...

ОЛЕКСАНДР ЗАРУБА — ...і приблизно половина маргінали нижнього рівня. Це, наприклад, представники (меншість) батальйону «Кривбас» чи підрозділу «Торнадо» в АТО, проти яких були кримінальні переслідування, але вони все ж пішли захищати Україну. А в той же час решта 90% населення залишається лише в одній частині цього конструкту — **дім**. Вона не хоче йти за межі **поля**, тому що **храм**, тобто система цінностей, не сформований. І тому вони переконані, що «я в схованці». Я не хочу йти за межі поля — там хаос. Може бути, що усе **поле**-космос це ділянка 10 соток: «Я там вирощую картоплю, помідори. Мене не чіпають, рейдери не приходять — так усе ж нормально». Ось таке **поле** подобається середньостатистичному українцю.

БОГДАН БЕВЗА — Як стверджував мій прекрасний викладач філософії Валерій Володимирович Джуль: «Одна з ключових проблем українців у тому, що для багатьох з них Україна закінчується за власним порогом». І це якраз той випадок, про який ви казали. Про те, що люди не хочуть виходити за межі дому в хаос. У часи кризи часто стається так, що **дім** і **поле** мають однакові територіальні межі. Тому що в конструкті пані Валерії за межами **поля** якраз той хаос, у який вони не хочуть йти. А поле – це той гармонізований простір, у якому комфортно перебувати. І це, насправді, дуже сумно, бо тоді за межами **дому** відчуваєш себе в небезпеці, намагаєшся захиститися і навряд чи взаємодієш.

ОЛЕКСАНДР ЗАРУБА — Від храму, власне, і залежить, як саме ти взаємодієш у хаосі.

БОГДАН БЕВЗА — Але все ж базова лінія поведінки українського героя в цій системі — це свідомо вийти за межі свого **поля** саме з метою гармонізувати хаос. Тому що саме така його українська мета. У нього є певні особисті уявлення, у нього є біологічні фактори, які його змушують щось робити, у нього є ще якісь універсальні причини, назвемо їх «загальнолюдськими». Але все ж таки українське в герої та в шляхові те, що саме він робить за межами поля.

ОЛЕКСАНДР ЗАРУБА — Я підкріплю свої 10 відсотків. Колись я, навчаючись в Парижі, слухав лекції по мікробіології у Відкритому університеті (L'Université Ouverte d'Université Paris Cité — прим. ред.). І ось професор стверджував, що у будь яких популяціях бактерій є 10 відсотків мутантів. Вони відрізняються від інших. І це зустрічається у всіх популяціях: мавп, курей, та кого завгодно. І коли ці бактерії в якійсь калюжі розмножуються собі спокійно, а потім їде машина і капнула туди кілька крапель бензину, то всі вмруть, а 10% залишаться і дадуть розвиток іншій популяції. От наша війна – це крапля бензину в калюжу з бактеріями. Так ось тепер і є ці 10%. Сподіваюся, що ми теж у них входимо...

РУСЛАН КИРИЛЕНКО — ...аби не в бензин...

ОЛЕКСАНДР ЗАРУБА — ...ці 10% повинні якраз вижити, випрацювати механізми існування, сформувати стратегічний наратив. А національний міф складеться сам собою.

РУСЛАН КИРИЛЕНКО — І ось ми, українці, маючи такого сусіда, частково народивши і виховавши такого сусіда, ідемо в **поле**, маючи за спиною **храм** і розуміючи, що ми маємо туди щось все одно принести як свідчення того, що ми це окультирили й усвідомили самі для себе. Навіть усвідомлення **ворога** — це вже для нас великий історичний крок. Зрозуміти, який вигляд має і хто він є.

Підсумовуючи, скажу, що які б ми слова не добирали, для мене зараз ключове поняття – це суб'єктність українця. Поки 10% не усвідомлять, що вони мають відповідальність за свою причетність до 10% відсотків (або ж інше співвідношення, у британців, наприклад, це 80-20%), поки ми не запровадимо суб'єктність для українців і для нашої документації, справа не просунеться.

АНДРІЙ ГІНКУЛ — Мені здається, що справді важливою є суб'єктність, про яку сказав пан Руслан. Адже вона обирається обмеженою кількістю українців. Може навіть менше ніж 10%.

БОГДАН БЕВЗА — Обирається? Це особистий вибір цих людей?

АНДРІЙ ГІНКУЛ — Так, це їхній особистий вибір — бути українцями, бути носіями ідентичності, міфології, бути носіями зброї, з якою вони йдуть у хаос, щоб відвойовувати чи окультурювати його або ж щоб захистити поле. І ця суб'єктність — це і є мережевість. Навіть якщо їх небагато у кількісному вимірі, важливо, щоб вони були об'єднані спільною концепцією ідентичності. Це фундаментальний принцип для того, щоб вийти далі за дім. І це вкрай важливо для того, щоби поле не закінчувалося порогом. Тому що поле тоді далі територіально.

На мою думку, важливо, щоби формування оцієї спільної конструкції міфу було початковим, тому що далі з нього створюється стратегічний наратив, комунікація й усе інше. Це не може формувати держава. Держава може масштабувати, комунікувати, реплікувати, робити багато дуже потрібних дій. Але не можна перекладати на державу ось цю змістовну й конструкторську частину, як і контроль якості. Бо держава — це ми. Це ті, кому небайдуже і кому це поле має значення, а всім іншим достатньо копії, або версії, або якогось тлумачення, яке в стратегічному наративі дає держава.

МІФОДИЗАЙН ДЛЯ УКРАЇНИ

РЕНА МАРУТЯН — Міфодизайн — це соціальна технологія. Ми казали про це попередні рази. А тому має бути чітке завдання. Міф — це завжди реакція на якусь соціальну проблему, на якесь завдання, яке ми можемо розв'язати за його допомогою. Тоді ми повинні йти від мети.

Жодна діяльність не існує без мети. Спершу ми визначаємо мету, а вже потім — ресурси для її досягнення. Якщо говоримо про міф — то має бути зрозуміло, яку мету він реалізує. Навіщо нам упорядковувати світ? Якщо наша мета — зберегти себе, захистити свій дім, поле, храм, майбутнє — тоді й міф має відповідати цим завданням.

БОГДАН БЕВЗА — Але ж ви самі казали, що дуже проти терміна «оборонна свідомість», який заклали в Закон. І не тільки на захист ми маємо працювати.

РЕНА МАРУТЯН — Одного лише захисту недостатньо. Має бути й наступ. Йдеться не просто про захист як інстинкт, а про мілітарну свідомість — як відповідальність ідентичності за самозбереження. Це не лише справа ЗСУ. Це — справа всього суспільства.

Бо часто ми бачимо ситуацію, коли військові воюють, а частина суспільства — «ну, як можу, так і допомагаю», або взагалі — поїхали за кордон і живуть окремо. Якщо б у нас була сформована мілітарна свідомість як загальне відчуття відповідальності, картина була б інакшою.

Згадаймо ізраїльсько-палестинську війну: ізраїльтяни з інших країн повертались до Ізраїлю, щоби воювати. Це приклад ментального зв'язку. А в нас — навпаки: багато хто виїхав, і хоч ми говоримо, що багато повернулось, насправді це не п'ятдесят на п'ятдесят. Це треба визнати.

ОЛЕКСАНДР ЗАРУБА — Може, це такий же міф?

РЕНА МАРУТЯН — Тоді зробимо такий самий міф, але про сучасну Україну. Водночас сучасний міф завжди будується на фактах. Бо це не міф про Давню Грецію чи давніх слов'ян. Це як з міфом про т.зв. «Велику Вітчизняну війну». Війна була — факт. Просто її переназвали. Наймінг має значення, тому що, коли ти змінюєш назву, ти змінюєш сенс. Одна справа, коли до тебе приходить окупант і ти його повинен убивати, а інша справа, коли до тебе приходить

зелений чоловічок і ти з ним селфі робиш. Неймінг має значення.

Тож якщо ми кажемо, що ми робимо міф, то у нас повинна бути мета, сенси, цінності й правильна назва цього міфу. Я не зовсім розумію, що значить «упорядковувати світ». Це вже якась месіанська надія. Навіщо національній ідентичності, яка стоїть під питанням виживання, ставити перед собою надією месіанства?

БОГДАН БЕВЗА — Я бачу в цьому деяку суперечність, тому що, з одного боку, ви кажете, що лише захистом і оборонною свідомістю ми не можемо здобути перемогу. А з іншого боку, що скільки наша надмета стосується зовнішніх гравців, то вона не надто актуальна.

РУСЛАН КИРИЛЕНКО — Також додаю з приводу слова «міф». Ми маємо залишити його у межах давньогрецького міфу про Геракла. У нас були билини, казки, оповідання, оповідки, літописи. І ми намагаємося цей конструкт міфу давньогрецького натягнути на себе сучасних. Можна науково сказати міфодизайн, але це вже «пост-пост-постмодерн». Давньогрецький міф — це було спонукання й виховання молоді, щоб вона розуміла, що живе у світі міфу. Як, наприклад, Олександр Великий, якого виховували на цих міфах, щоб він став героєм. Це такий «тіток». Ось це весь світ — тут і живи в ньому.

РЕНА МАРУТЯН — У філософії є поняття «міфологічна свідомість». І ви нікуди від неї не дінетеся. Сучасна людина нічим не відрізняється від homo sapiens часів грецької міфології. Є навіть дослідження про те, скільки українців вірять зараз в тарологію, астрологію і т.д. І це 43%. Сучасний міф складається з фактів та емоцій, які ви додаєте до цих фактів. Ми додаємо туди свої судження, цінності, емоції й відтворюємо, додаючи нових прочитань.

ЛАРИСА КОМПАНЦЕВА — Ось, наприклад, у синергетиці хаос розглядається як космос. Тобто хаос — це те, що дає сили на майбутнє. Це не ніщо і не щось погане, а те, що потрібно осмислити. Зрозуміти точку біфуркації. Ми пройшли вже точку біфуркації, коли був «Київ за три дні». Ми дійшли до ситуації, коли ми свій шлях вже обрали. Тепер ми можемо з хаосу зробити космос. Це в тому числі й унормування, і система цінностей, і порядок. Мені дуже подобається ідея синергетики про те, що до тих пір, поки система розвивається, вона існує. Тобто нація, яка сама розвивається, ніколи не буде знищена.

Так само щодо стратегічного наративу. Коли в чотирнадцятому році була окупація Донбасу, одна блогерка писала весь час пости з передової і завершувала кожен свій допис фразою «Україна понад усе!» Потім вийшла

книга з такою назвою. Зараз цей слоган використовують також військові. Тобто в будь-якій ситуації, позитивній чи негативній, є маяк, до якого ми маємо йти: Україна понад усе. Ми маємо рухатись у цьому напрямку.

БОГДАН БЕВЗА — Я все ж таки вважаю, що порял із конкретними слоганами та ідеями нам важливо зрозуміти універсальну модель, яка узагальнює всі ці наративи та міфи, які б вони не були, якщо вони українські. Тому що це один із наступних рівнів наукової абстракції. Тобто ми беремо всі українські міфи, наративи, билини, історії й намагаємось абстрагувати спільне. Частину спільного, наприклад, запропонував Сергій Кримський. Він окреслив нам простір, у якому ми живемо.

ОЛЕКСАНДР ЗАРУБА — Я би заперечив пані Рені про інструменталізацію, адже міф також виконує і світоглядну функцію.

РЕНА МАРУТЯН — Безумовно.

ОЛЕКСАНДР ЗАРУБА — І міф серед чинників, які формують ідентичність майбутніх поколінь. Стратегічний наратив — це радше для короткого періоду часу. А ось міф — це вже для поколінь та епох. Цей міф складається історично. Водночас його не було створено. Ми мали період радянського часу і мали період власної незалежності, коли не працювали ці інструменти з формування національної ідентичності. Звідти, наприклад, особисті спостереження. Приходиш у бібліотеку Національного університету оборони. Старший офіцер дивиться на виставкову полицю. Там стоїть книга «Історія українського війська» Крип'якевича та інших авторів, масивний том на 700 сторінок. І він каже: «Ти дивися — пройшло 20 років від часу незалежності, а вже таку товсту книгу написали». Тобто для нього попередня історія просто не існує. А отже, міф не працює. Звісно, стратегічний наратив треба формувати, у тому числі державними механізмами. А потім він сам буде перетворюватися на міф.

БОГДАН БЕВЗА — Я не переконаний, що міф далі сам себе на щось перетворює. Очевидно, якщо він сформований будь-ким — державою, громадянами, пані Реною і її навчальною групою, — потім його перетворюють конкретні суб'єкти: чи це культурні діячі, чи це дистриб'ютори цього продукту, чи це державні гравці, наприклад, Кабмін, кремль чи Сейм. Але це завжди хтось конкретний. До того ж ви в Академії СБУ, мабуть, точно знаєте, що це хтось конкретний, а не якісь абстрактні події, які ми не можемо відслідкувати. Напевно, у цьому ж і

суть, що такі явища ми можемо побачити: хто і в який момент додав до цього міфу якийсь елемент.

ОЛЕКСАНДР ЗАРУБА — Я б все ж сказав, що стратегічний наратив – це те, що повинно формуватися інтелектуалами та державними інституціями. А міф – це те, що складається в процесі життя держави, це те, що акумулюється в колективному підсвідомому і на підставі якого можна формувати стратегічні рішення.

АНДРІЙ ГІНКУЛ — Але якщо спочатку не буде ідентичності й суб'єктів, які її мережують, то тоді держава нічого не сформує. Тому що хто така «держава»? Це конкретні люди. Конкретне Управління з утвердження національної і громадянської ідентичності Мінмолодьспорту – і це шість людей. Тобто на 30-мільйонну країну це питання розробляє 6 людей. І у них мільйон завдань прикладного рівня з виконання державної політики. І вони нічого поганого не роблять, навпаки, усе правильно, але їх тільки шестеро.

І от тут настає оцей важливий момент мережування тих учасників, для яких це критично важливе питання. Створення такого наративу, підтримання такого дискурсу й спільності у цих діях. Бо тоді це запускає механізми масштабування, реплікації, постановки завдань, контролю якості виконання і так далі.

ЛАРИСА КОМПАНЦЕВА — Узагалі український тип об'єднань — горизонтальний, а не вертикальний. І ніяка структура, яка була б створена, не виконає усіх необхідних функцій. Мені дуже подобається в цьому випадку латвійський досвід. Коли у них виникло питання про тлумачення історії та стратегічний наратив, вони зібрали в одному місці людей, які можуть мислити — істориків, науковців, журналістів. І люди нікуди не поїхали, поки не виконали свого завдання. Створили інтелектуальний продукт, у якому кожна базова історична подія прописана з позиції національної ідентичності. І це те, що має бути в кожній нації. У нас має бути створений хаб, куди будуть запрошені люди, які можуть це робити: разом виробляти ідеї, цінності, смисли.

Людина має бути складною й міркувати нелінійно. І коли будуть складні люди, буде складна Україна і система її цінностей.

БОГДАН БЕВЗА — Такий хаб має бути заснований за горизонтальним принципом, а тому він не може бути державним. Тому що якщо він буде суто державний, то на цьому вся горизонтальність і мережевість одразу закінчиться. А отже, це має бути установа, де є багато засновників із різних секторів.

Наприклад, бізнес-спільнота, спільнота громадських діячів, спільнота культурних діячів, державний сектор та інтелектуали. Тоді з'являється комбінація всіх ключових сил. І тому, ймовірно, необхідний такий хаб і такий інституційний суб'єкт, який матиме представників усіх секторів. Чому я кажу інституційний? Тому що такий хаб не може існувати у форматі робочої групи. Ми не можемо один раз створити й розійтися, оскільки в нас уже є низка прекрасно зроблених міфів, наприклад Привид Києва. Честь і хвала тим, хто його сконструював. Але в колективному дискурсі міфологічної системи немає. Є просто декілька міфів, які відіграють свою роль ц різних сюжетах, але немає системи, яка їх об'єднує.

ОЛЕКСАНДР ЗАРУБА — Тоді ці чиновники, шестеро людей, мають утілювати те, що випрацював цей хаб.

ЛАРИСА КОМПАНЦЕВА — Або організувати все це.

ОЛЕКСАНДР ЗАРУБА — Але тоді держава з цим повинна погодитися в особі когось. А в нас держава ніколи з цим не погоджується.

БОГДАН БЕВЗА — Ні, ви помиляєтесь. Ми говорили з декількома чиновниками високого рангу, які погоджувались, підтримували, підписували листи, приходили на події.

ОЛЕКСАНДР ЗАРУБА — Вони приходять, бо хочуть бути батьками перемоги або якоїсь події. Але тут важливі не події, а важлива реалізація. А до цього зазвичай справа не доходить.

БОГДАН БЕВЗА — Є три нормативні документи, які водночас підтверджують і спростовують вашу думку. Перший — Закон про утвердження української національної та громадянської ідентичності, який був написаний без залучення громадянського суспільства й тому всіма інтелектуалами, які знають про нього, просто знищений.

Другий — Стратегія розвитку культури, яка прийнята буквально кілька місяців тому. У її підготовці взяли участь публічні інтелектуали, зокрема, наприклад, пані Наталія Кривда. На її основі зроблять план заходів і будуть його втілювати. Як втілювати і які заходи — це вже інше питання. Але головне, що хоча б на початковому етапі взаємодія була.

Третій — Стратегія інформаційної безпеки України на 2015-2025 роки. Дмитро Золотухін як заступник міністра зібрав науковців і експертів в одному місці. Вони разом написали цю стратегію, а він приніс її на підпис міністру. Так, у процесі можливо щось і змінили чи неякісно спростили, але головна думка документа залишилася, і вони втілювали його так, як могли.

АНДРІЙ ГІНКУЛ — В українському суспільстві, включаючи інтелектуальні спільноти, є один ключовий дефіцит — дефіцит відповідальності. Для загальної більшості громадян це ще більш-менш зрозуміло — вони просто копіюють безвідповідальність, очікуючи, що хтось інший вирішить їхні проблеми — держава Україна, США, росія. І коли є ось цей дефіцит відповідальності, а особливо, коли цей дефіцит відповідальності є серед інтелектуальних спільнот, то тоді не утворюється мережовості. І це все стає броунівським рухом. Там щось сказали, там щось зробили, «долучилися», прийшли на стратсесію, навіть сказали гарні думки, прийняли нормативний документ і навіть спустили на виконання. Але не всіма, не детально, не так, як треба, – і нема, зрештою, ніякого в усьому цьому контролю, участі й залученості. А це тому, що коли немає відповідальності на рівні інтелектуальному, то немає відповідальності на рівні виконавчому. І це не контроль від контролерів — це самоконтроль, в тому числі на відповідність цінностям! Насправді, коли доходить до плану заходів, то, щоб його якісно написати, інтелектуальних зусиль треба не менше ніж для створення міфу або наративу.

Конвертація гарних ідей у практичні дії — це величезна робота. І це вартує дуже багато. А цей етап, як правило, уся українська інтелектуальна спільнота пропускає: «Ну, ми напишемо стратегію, а там нехай міністерство робить». І ось приходить стратегія, нехай навіть дуже якісна. А там часто написано щось на кшталт «Щоб усе було Україна». А що треба конкретно робити? А конкретно як? І в межах свого уявлення шестеро людей із зарплатою провідного спеціаліста в розмірі 15-20 тисяч гривень робить план заходів. Ну ось придумали непогані заходи національно-патріотичного виховання. Будемо проводити табори. Чудово — проводьте. Скільки вони могли придумати в межах наявних у них документів, стільки вони і придумали. А більше вони не можуть і не повинні придумувати. І знову ж таки: «А де відповідальність за всю лінійку результату від початку і до кінця?» Не може бути історії про те, що інтелектуальна спільнота просторікує прекрасні суперідеї, але потім відгороджується, бо: «А тепер нехай якась міфічна держава щось там робить». Так не працює.

Отут мені подобається ця історія про «замкнути в одній кімнаті». Є доведені випадки дуже успішної роботи в такому форматі. Наприклад, Цивільний кодекс. Цивільний кодекс України 1996 року один із найкращих у Європі і до сьогодні. Конституція України — та сама історія. Але щоби в такому форматі щось розробляти, все-таки треба інституція. Тому що, по-перше, треба готувати

таку зустріч. По-друге, її треба перед цим і опісля легітимізувати. А по-третє, з нею треба ще довго працювати потім, щоби результати втілити. Тобто там є отакений шмат роботи, який не спроможна зробити робоча група. Тут має значення, що тимчасовий творчий колектив – це один формат взаємодії для певного завдання, а створення плану впровадження, контролю якості, індикаторів — це інший шмат роботи, яку виконують інші люди.

БОГДАН БЕВЗА — Тут важливо, що коли таку подію збирає саме інституція, яку самі ж ці люди й утворили, то потім з'являється ця відповідальність. Бо в кінці події інституція комунікує: «А тепер ми зберемо вас другого разу. Бо саме ви несете відповідальність за цей продукт. І якщо все це, що ви тут зробили, не працює, то розгрібати будемо ми разом. Це ж ви написали план заходів. Ми якось не так його втілили? То покажіть, проведіть аудит, зверніть увагу, скажіть. Але от, будь ласка, тільки робіть щось, а не «ми тут вам все розказали, як треба жити – і пішли додому». А тепер красені сидимо й розповідаємо, що це просто «вони там нічого не роблять».

ОЛЕКСАНДР ЗАРУБА — Навіть якщо ця група інтелектуалів пропише всі події, то реалізовувати їх треба буде на рівні міністерств, місцевих адміністрацій, селищ, міст, областей і так далі. А відповідати за це має той, хто прописав?

АНДРІЙ ГІНКУЛ — Відповідати мають усі.

ОЛЕКСАНДР ЗАРУБА — Тоді має бути механізм аудиту з чітким розподілом та ідентифікацією — хто свою частину зробив, хто не зробив і хто відповідальний.

РУСЛАН КИРИЛЕНКО — По-перше, є такий міф серед держслужбовців, що коли Польща вступила в Європейський Союз, то на місяць чи два «замкнули» державних службовців, жорстко їх навчали і тільки потім розподілили по переговорних секторах. Навіть у своїй роботі я спочатку створюю спільне інформаційне поле. Два тижні чи місяць у нас спільна інформація в чаті — технічна, політична, економічна. Ми все це спільно вивчаємо, обговорюємо, а потім уже переходимо до етапу креативності, де і виробляємо спільну позицію, спільні документи, спільні продукти. Важливо, щоби люди стали на одні інформаційні рейки й розуміли, про що буде мова.

ОЛЕКСАНДР ЗАРУБА — Коли я навчався у Франції, ми представляли свої країни. Серед нас було 67 національностей. І ось коли виступав представник

Нікарагуа, він розповідав, що було там під час 17-ої революції. І мені було досить смішно це слухати. А зараз я розумію, що ми йдемо до рівня Нікарагуа, бо в нас така система, що треба знову чергову революцію.

БОГДАН БЕВЗА — Зачекайте, але у Франції Республіки визначаються революціями — Перша Республіка, Друга, Третя. Все ж не применшуйте їхньої ролі, тому що можна на цьому побудувати національну ідею, як це зробили у Франції. І вони цим пишаються. Так, пишаються тим, що вони спроможні мітингами міняти життя у своєму місті. Це частина ідентичності, яку вони приймають у собі. Так само, як нікарагуанець на той момент міг приймати цей стан і вважати, що вони професіонали з революцій і що він може поїхати в будь-яку країну і зробити там революцію, бо в нього їх було сімнадцять.

ЛАРИСА КОМПАНЦЕВА — Який жах!

БОГДАН БЕВЗА — То для вас це так, а для людини це може бути частина його шляху.

ОЛЕКСАНДР ЗАРУБА — Я з вами згоден, тому що наші революції стали частиною нашої ідентичності. Вони отримали власні назви і вийшли на світовий рівень. Але все ж не хотілося б більше ніяких революцій. Революція означає, що до цього діяли неправильно.

Ми почали з міфу й стратегічного наративу. Сьогодні за Україну воюють колумбійці, росіяни, білоруси, американці — людизусього світу. Наш стратегічний наратив повинен це враховувати. Тобто ми повинні відштовхуватися не лише від того, що вже напрацьовано – від козаків, від УНР тощо, а також враховувати і той факт, що ми виходимо на світовий рівень. Ми захищаємо глобальні цінності.

В'ячеслав Липинський у своїй праці «Листи до братів хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму» сформулював тезу про те, що Україна відбудеться тоді, коли вона створить міф про жовніра, який іде на поклик гетьмана і буде захищати свою державу. Україна на сьогодні створила цей міф про військового, і це знову-таки міф глобального характеру. І саме тому до нас приєднуються іноземні волонтери. Військові мають посісти належне місце в державі не лише як виконавці суто військової функції, а також як люди, які захищають національну ідею і державу. А тому повинні мати механізми впливу на формування її курсу. І куди йде Україна? Ви згадували Празьку школу та Євгена Маланюка. Ось у нього є образ і степової бранки, і степової Еллади як майбутньої України. Від нас залежить чи будемо в полоні чергової орди, чи створимо той дім і храм, в якому будемо господарями.

НЕБЕЗПЕКИ І ЗАГРОЗИ ПРИ СТВОРЕННІ ІНСТИТУЦІЙНОГО СУБ'ЄКТА

ВОЛОДИМИР ТИЛИЩАК — Коли, однак, ми говоримо про створення будь-якого суб'єкта, ми не можемо уникнути об'єктивізації. Які б процедури не були дотримані, все одно будуть ті, хто незадоволений. І цей суб'єкт не представлятиме позицію всього суспільства. Ідентичність — це процес. А тому ключове для конструювання, зміцнення, утвердження ідентичності — це культура діалогу в суспільстві. І, очевидно, потрібно працювати на формування культури діалогу, оскільки питаннями пам'яті й минулого дуже часто спекулюють. Наприклад, «знаємо історію, а отже, маємо сформовану ідентичність». А чи справді знаємо? А чи справді сформовану?

БОГДАН БЕВЗА — Ми вважаємо, що держава може займати лише 10-20% у цьому суб'єкті й здійснювати в основному спрямовальну роль. Але заснування цього суб'єкта, на нашу думку, — це не роль держави, тому що це відкидає більшість людей від процесу мережування. Тому що для українців держава все ще залишається інституцією, до якої мало довіри. А ідентичність — це дуже інтимна сутність, для роботи з якою вкрай потрібна довіра. Тож ми вважаємо, що цей суб'єкт має бути заснований мінімум п'ятьма саторальними групами: державні інститути, бізнес, інтелектуальні еліти, громадський сектор і культурний сектор.

ВОЛОДИМИР ТИЛИЩАК — Але знову ж таки виникає класична проблема: головне — не хто обирає, а хто рахує. Тобто хто буде затверджувати склад учасників, хто буде вибирати? Ось у нас зараз є приклад із середовища істориків — ініціатива Пінчука з написання наративу історії України. Так, ми бачимо довкола цього великі дискусії й консенсусу немає. Ось, наприклад, формується орган. Кого з істориків відправити — Грицака чи В'ятровича?

МИХАЙЛО ВИННИЦЬКИЙ — Бо насправді Плохія.

БОГДАН БЕВЗА — По-перше, ми маємо просто прийняти той факт, що ідентичність — це та сфера, у якій будь-що буде піддано критиці. Навіть просто те, що ти над цим працюєш, бо хтось тебе уповноважив. А якщо Кабмін уповноважив, то ти не той і не так працюєш, тому що кожен вважає себе експертом у цій сфері. Ми ніяк не можемо вплинути на це.

АНДРІЙ ГИНКУЛ — Усе ж треба розрізняти дискусії. Тому що одна справа – дискутувати між істориками про трактування подій, історичні джерела тощо. Це не предмет дискусії для широкої громадськості, бо люди не можуть і не повинні мати такої глибини компетенції в історії. Але інша справа, що історична спільнота зобов'язана виробити позицію з приводу історичних подій, артефактів чи трактувань. І ось це зобов'язання є обов'язковим як для галузі, для інтелектуальної еліти, так і для процесу конструювання й утвердження національної ідентичності.

ВОЛОДИМИР ГОРБАТЕНКО — Ви кажете, що нам необхідне роздержавлення. Наразі я не зовсім із цим згоден. Потреба в роздержавленні настає тоді, коли держави стає критично багато у певній сфері. Скажімо, в сфері охорони здоров'я, освіти, в інших сферах, де надаються соціально важливі послуги. Метою цього процесу є подолання консерватизму, бюрократизму, неналежної гнучкості в роботі персоналу, а також створення здорової конкуренції. Що ж стосується процесу забезпечення ідентичності, то тут у нас досі критично мало присутності держави. Сьогодні в умовах боротьби нашого народу за виживання вже безсумнівною є необхідність перетворення цього процесу в автономну сферу, якою належним чином має опікуватися держава. Відповідно боятися її присутності в цій сфері поки що зарано. Звичайно, коли закінчиться війна і ми побачимо, що громадянське суспільство буде готове підмінити державу в цій та інших життєво важливих сферах, тоді вже можна буде говорити про створення суб'єкта, де громадська складова переважатиме державну.

БОГДАН БЕВЗА — Імовірно, у самій сфері національної ідентичності, у реалізації повноважень і прав суб'єктності держави справді не так багато, щоб проти неї боротись чи її боятись. Головна проблема в тому, що в нас є розрив: у свідомості громадян зберігається чітке уявлення, що в цій сфері є лише держава і, може, десь там, на її задвірках, якісь стражденні культурні діячі. У реальності наша держава лише починає доходити до цієї теми, проте у свідомості людей так і залишилося уявлення, що там тільки держава і більше нікого немає. І отримуємо ситуацію, у якій ми маємо збалансувати залучення і вплив держави із еволюцією громадського сприйняття її ролі й можливостей.

МИХАЙЛО ВИННИЦЬКИЙ — Ось ви вже двічі сказали, що «всі ми розуміємо, як громадяни ставляться до держави». По-перше, дозвольте з вами не погодитися, що це настільки samozрозуміло, але це, можливо, є тема для окремої розмови.

ВАСИЛЬ МОКАН — З приводу довіри до державних інституцій та інституційного суб'єкта, який, як я розумію, претендує на статус головного в державі. Я представляю Верховну Раду. За часи незалежності у нас, напевно, найнижча або одна з найнижчих соціологій. Але іншої Верховної Ради в Україні немає. І якщо ми говоримо, наприклад, про законодавче забезпечення сфери державної політики, то, окрім Верховної Ради, цього більше ніхто не зробить. Тому, даруйте, маємо те, що маємо. Те саме стосується виконавчих органів влади. Хто буде формувати й реалізовувати цю політику як на центральному рівні, так і на місцевому? Але питання довіри дуже важливе, бо якщо немає довіри, то немає ефективності.

Ось ми зараз намагаємося модернізувати законодавство про молодіжну політику й збираємо громадський сектор. Так представники на робочій нараді між собою не мають консенсусу, яка має бути молодіжна політика, яким має бути вік молоді. І ми, як комітет, який мав би знайти якийсь компроміс, розуміємо, що приходять представники й апологети абсолютно діаметрально протилежних позицій.

І ось ви кажете, що представники всіх секторів мають бути долучені до процесу. Але я впевнений у тому, що коли, наприклад, це буде державна інституція, як загалом і планувалося, то вона буде залежати від політичної кон'юнктури. Змінилась влада — змінилась політика бачення ідентичності і, відповідно, ресурси, які вкладаються. А якщо, припустімо, бенефіціаром усього цього буде бізнес, то це теж заангажована структура, яка просуватиме власні наративи, які їм будуть здаватися найбільш пріоритетними. Тому тут, напевно, якийсь має бути баланс. І цей баланс я бачу саме через мережу, у тому числі громадських організацій. Ми тому й прописували такі органи, як Координаційна рада на місцях, саме з метою залучення громадського сектору до співпраці з органами влади. Хоча на прикладі Координаційної ради при Кабміні я великого впливу громадського сектору там не бачу, чесно кажучи.

З приводу критики у сфері ідентичності. Я, як ніхто, зіткнувся з цією критикою, тому що ми є розробниками закону й почали працювати над ним іще до повномасштабного вторгнення. І тоді ще був пул російських т.зв. медіа, які телефонували й абсолютно серйозно просили: «Розкажіть алгоритм, за яки ви будете ділити українців на правильних і неправильних патріотів? За якими критеріями будете визначати патріотизм? А як ви назвете інституцію: Міністерство пропаганди чи Міністерство правди?» Ці міфи дуже живучі. Уже дійшли навіть до того, що ми взагалі ледь не розмір щелепи будемо міряти. Ну, це смішно звучить, але в народні маси заходило.

Інституційність проти свободи людини

ОЛЕНА ЗІНЕНКО — Якщо ми розглядаємо цю інституцію, як таку, що має виробляти знання та, наприклад, рекомендації для нормативних документів, то в кожному випадку маємо враховувати розмаїття. Тобто ми розуміємо, що є сфери культури, які займаються мистецтвом, літературою, тобто таким інтелектуальним продуктом, який закладає ціннісні підвалини. Але так само ми не маємо забувати про популярну культуру, про тих, хто виробляє продукт швидкого споживання. Інакше буде розрив, який не дозволить поширити ціннісні знання на широкий загал, що є необхідним, бо це є елемент національної безпеки.

Але тут ми виходимо в інше протиріччя — законотворче й концептуальне. З одного боку, це протиріччя свободи людини, поваги до людської гідності й дещо насильницького ексклюзивного формату впровадження ідентичності. Тобто або ти з нами, або ти виключений, або ти не живеш. Це шлях насильства, який обирає російська держава. З іншого боку, це інклюзивна модель, яка створює середовище для розвитку людини, яка долучається до тих цінностей, які розробляє та пропонує українська ідентичність. А цінності – це міфологічне позачасся. Державна концепція ідентичності має допомагати сприяти розвитку держави, яка є середовищем для людей, що цінують цінності свободи, гідності та справедливості.

ПЕТРО МИРОНЕНКО — Ви знаєте, сьогодні в кожного з нас свій фронт. Уявіть собі, що ви в окопі й проти вас ворог. Або ви його вб'єте, або він уб'є вас. Така толерантність довела нас до війни.

ЮЛІЯ КРАВЧЕНКО — Ми поважаємо закон. І тоді для мене політика збереження ідентичності може бути жорсткою, але не агресивною, тому що ми домовилися, що в нас є закон і ми його поважаємо. І я дуже виступаю саме за таку домовленість на рівні суспільства.

Як урівноважити представництво усіх сторін?

БОГДАН БЕВЗА — Якщо говорити про урівноваження сторін-засновників інституційного суб'єкта, то головна проблематика розмови, як правило, у тому, що прийдуть державні діячі, усе зроблять на свій розсуд і обмежать різними законами. Або ж навпаки — чому вони цього ще не зробили. Тож у нашого інституційного суб'єкта має бути вироблена механіка врівноваження сторін і водночас забезпечення колективної відповідальності всіх учасників.

АНДРІЙ ГІНКУЛ — Тут можна і треба працювати з балансом. Його можна задати й утримати, коли немає конкретного актора, наприклад, якоїсь однієї фізособи або інституції, яка монополізовано здійснює процес, оскільки тоді можна вплинути на його перебіг чи навіть знищити. І, зрештою, ми можемо спостерігати, коли державні інституції мали б здійснювати таку діяльність. І вони її здійснюють, але — або не дуже ефективно, або не в тому напрямку, або на неї можна чинити тиск і деструктивно впливати. Це не виключає і не заперечує того, що державні інституції мають це робити. Це тільки засвідчує те, що такого роду інституції є суб'єктами впливу. До речі, точно так само, як і громадські організації. Хоча можна говорити про широке використання громадських організацій як симулякрів, які нібито здійснюють громадську діяльність, а насправді є суб'єктом маніпуляції та фальсифікації. І знову ж таки, це приклад того, що один і той самий суб'єкт можна використати по-різному.

Тож нам необхідно виробити механізм комбінації взаємодій суб'єктів конструювання за допомогою цінностей і принципів із визначеною метою діяльності інституційного суб'єкта. Це дозволить утворити мережевий процес взаємодії, балансування і мати певний визначений рух у напрямку конкретної мети.

БОГДАН БЕВЗА — Існують різні шляхи побудови інституції: навколо людини, навколо норми, навколо повторюваних практик, навколо цінностей. Ви описали в деталях, чому це не працює побудова навколо людини. А також ми вже визначили, що коли в нас немає живого морального авторитета рівня, наприклад, Чорновола чи Гузара, навколо якого можна було б побудувати цю інституцію, тоді така схема теж не працює. Другий варіант — навколо норм. Ось наші законотворці створили норму закону. Більшість людей, які фактично здійснюють діяльність із конструювання ідентичності, або про цей закон не знають, або не долучені до його виконання, або не були долучені до процесу його розробки, або, що найгірше, були викинуті з процесу його розробки, як один із наших авторів. Тобто ми бачимо, що з нормами теж є нюанси.

Тоді виходить, що необхідно будувати навколо цінностей і принципів. Для цього, очевидно, ці цінності й принципи треба означити в спільному маніфесті всіх сторін-засновників. Але яка головна проблема цінностей і принципів? По-перше, їх треба дотримуватись. А по-друге, у кожного може бути своя інтерпретація однієї цінності чи ідеї. Рішення для цієї проблеми — практикування цінностей. Наприклад, ось пані Оксана й пані Юлія практикують цінності української ідентичності з підлітками й студентами тут-і-тепер. Вони обрали конкретні цінності та їх інтерпретації, щиро дотримуються їх і в роботі, і в житті. Так само багато є людей у нашому середовищі, які мають таку ж логіку життєдіяльності. Але є імовірність, що вони називають цінності так само, але інтерпретують їх по-іншому.

Тож об'єднання спільнот-засновників інституційного суб'єкта можна здійснити у процесі підготовки, де ми узгоджуємо всі практики суб'єктів конструювання навколо цих цінностей. Ми складаємо такий тезаурус, чи, як каже пані Олена, концептосферу. У ній визначаємо не лише самі цінності, а ще і що вони означають для кожної зі сторін. І чи готові на цей момент сторони домовитись, що тепер у рамках діяльного інституційного суб'єкта наші цінності означають ось це, маніфестувати таку позицію і потім разом нести відповідальність за те, як вони практикують маніфестоване.

ЗАКОН ПРО УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ: СУБ'ЄКТИ, ОБ'ЄКТИ, ПРОЦЕСИ

ВАСИЛЬ МОКАН — З вашого дозволу розповім, як з'явилася законодавча база для політики утвердження ідентичності. Я вважаю, що утвердження української національної та громадянської ідентичності має дві складові. Перша — це органічний процес, що залежить від дуже багатьох чинників і подій, які відбуваються навколо нас. Наприклад, повномасштабне вторгнення російської федерації спричинило сплеск масової відмови від використання в побуті російської мови й переходу на українську. І цей процес був органічний, не примусовий, не під впливом якихось державних інструментів. Це свідомий вибір наших громадян у контексті складних і дуже драматичних подій. Або ж величезна кількість добровольців, які пішли захищати нашу Батьківщину не в результаті якихось наказів міністерств чи ухвалених Верховною Радою законів. А це був, знову ж таки, свідомий вибір. Тобто це ті органічні процеси, які відбуваються незалежно від політики, яку проводить держава. Друга складова — це якраз та політика, яку проводять державні інституції. Якщо ми говоримо про інституційного суб'єкта, то, безумовно, це є державні інституції у вигляді органів законодавчої, виконавчої та місцевої влади. Тобто це всі ті інституції, які безпосередньо спрямовують державну політику, формують її, реалізують і таким чином впливають на утвердження.

Ми, до речі, дуже довго дискутували, як правильно називати закон, який ми готували, і які терміни використовувати. Мені було принципово важливо, щоб ми розібралися в термінах. Тому що одне із завдань, яке ми ставили перед собою при голосуванні за закон про ідентичність, це якраз дати термінологічний категоріальний апарат. Навіть якщо в сесійній залі спитати народних депутатів, що таке патріотизм чи ідентичність, то почуєш абсолютно різні думки. Тобто якогось сталого уявлення, що це таке, не було.

Іншим суб'єктом виступають інститути громадянського суспільства. Тому що насправді дуже багато процесів відбувається на ентузіазмі громадських активістів, організацій. Поки що небагато проєктів на цю тему фінансується нашими західними партнерами. Тому що була певна ілюзія і не зовсім правильне сприйняття, що це якось пов'язано з крайніми ідеями, поглядами, що це внутрішня справа держави й інші держави не мали б узагалі фінансово втручатися в цю сферу. Хоча зараз дещо ситуація змінюється, і ряд громадських організацій, мереж надають принаймні інституційне проєктне сприяння розвитку цієї сфери державної політики.

Ну і, безумовно, такі соціальні інститути, як сім'я. З досвіду своєї сім'ї знаю, що на майбутнє дитини має величезний вплив те, які цінності ти як батько чи мати прищеплюєш, які національні поняття вкладаєш, якою мовою вчиш

розмовляти, як коментуєш події, які відбуваються в державі, як навчаєш дитину ставитися до своєї держави.

Ми обрали назву «утвердження», а не «формування» чи «конструювання», тому що дійшли висновку, що в нашої держави вже основні елементи цієї ідентичності сформовані. Зрозуміло, що це не стало явище – це процес. Я абсолютно з цим погоджуюся. Але основні атрибути нашої державності, ідентичності вже в нас є, тому їх треба утверджувати й розвивати чи конструювати. У мене цей термін також не викликає якихось заперечень чи зауважень. Просто треба усвідомлювати, що, як ви правильно сказали, роль держави чи державних інституцій у цьому конструюванні є, але вона не визначальна. Вона, напевно, більше відіграє спрямовальну роль.

Із суб'єктами, здається, розібралися. Цікаво з об'єктом. Тобто на кого спрямовано це все? За попередніх тридцять років незалежності державної політики у сфері національно-патріотичного виховання у нас не було. Я вважаю, що вона є елементом нашої національної безпеки. І якби над цим питанням почали працювати ще з дев'яностих років, ми б могли уникнути багатьох проблем, які стосувалися нашої безпеки й сприйняття зокрема і наших сусідів, які зараз стали нашими ворогами. Після Революції Гідності на рівні Міністерства молоді та спорту почали більше уваги приділяти цьому питанню, створили навіть відповідний відділ. Але я дійшов висновку, що об'єктом у ньому була дуже обмежена кількість людей. По-перше, виділяли дуже мало коштів. Освоєні вони були за рахунок конкурсу проєктів серед громадських організацій, які декларували, що вони опікуються сферою національно-патріотичного виховання. Не відбувалося ні моніторингу заходів і кількості залучених людей, ні дослідження ефективності, ні медійного висвітлення. Тобто ця сфера державної політики обмежувалася певною віковою групою. Тому в законі ми поставили перед собою мету, щоб ця державна політика стосувалася широкого кола осіб – усіх громадяни України, які проживають на нашій території, і різних вікових категорій.

Коли ми проаналізували діяльність Кабінету Міністрів України, то зрозуміли, що до цієї сфери дотичні близько семи міністерств. А коли є колективна відповідальність, то це колективна безвідповідальність.

Тому ми в законі прописали міжвідомчий орган — Координаційна рада при Кабінеті Міністрів України. Ось він якраз і зобов'язаний координувати діяльність усіх органів виконавчої влади, які дотичні до цієї сфери, і, зокрібно, давати рекомендації для місцевого рівня. Тому що насправді є деяка відірваність між центральним і місцевим рівнем у їхньому баченні реалізації цієї політики.

БОГДАН БЕВЗА — Важливо відразу зауважити, що Координаційна рада не є суб'єктом конструювання, це лише орган, який здійснює координацію.

ВОЛОДИМИР ТИЛИЩАК — А чому ні? Що ви вкладаєте в поняття «конструювання»? Координаційна рада — це орган, який напрацьовує сенси й спрямовує їх у формі рекомендацій до органів влади.

БОГДАН БЕВЗА — Зачекайте, ми були на засіданні Координаційної ради й бачили рекомендації. Там немає ніякої смислової частини.

ВОЛОДИМИР ТИЛИЩАК — Це вже інше питання. Це вже проблема того, над чим вона працює і як функціонує.

ВАСИЛЬ МОКАН — Тоді я вам ще один маленький секрет розкажу. Насправді в тексті до першого читання були спеціальною статтею передбачені норми про окрему інституцію, яка б опікувалася сферою ідентичності. Це мало б бути на рівні державних інституцій у форматі агенції. І вона мала б підпорядковуватися Кабінету Міністрів України. Тобто не міністерство мало бути головним виконавцем закону, а окремий орган. Спільними зусиллями окремих діячів до першого читання ця стаття була вилучена з тексту з огляду на глобальний тренд зі скорочення кількості міністерств і державних інституцій і неможливості створювати нові інституції, виділяти на це кошти, штат тощо.

І це ще було до повномасштабної війни. Але я так розумію, що наявність цієї статті могла зменшити ймовірність проходження закону через сесійний зал. Тому був прийнятий такий компромісний варіант із Координаційною радою.

Формування ідентичності: цілеспрямовані зусилля чи спонтанна динаміка?

ВОЛОДИМИР ГОРБАТЕНКО — За моїми спостереженнями, будь-яка модернізація досягає успіху, коли органічно поєднуються цілеспрямовані зусилля і спонтанна динаміка. У нас наратив національної ідентичності почав працювати тільки з 2014 року. До того влада, не маючи ані можливостей, ані бажання одномоментно позбутися радянської спадщини, зробила ставку на громадянську ідентичність. Такий підхід і в Конституції зафіксували, хоча й це не довело до пуття. Декілька десятиліть намагалися зробити всіх свідомими громадянами України, в тому числі й ворогів України. На кожних виборах мусолили ідею двомовності. Відтак належного рівня громадянської ідентичності ми не досягли та й не могли досягти. Громадянська ідентичність мала б поєднатися з національною ідентичністю. А її боялись, як чорт ладану,

бо поряд була Росія, яка постійно звинувачувала нас у націоналізмі. Ще до 2014 року я здійснював керівництво робочою групою з розробки проєкту «Концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 року». Майже два роки кілька наукових інститутів під керівництвом академіка В. Гейця працювали над цією концепцією. Ми заклали в неї тоді досить конструктивні ідеї, в тому числі й з огляду на потреби формування ідентичності, але тоді влада опинилася в руках відвертих ворогів України і втілити їх не вдалося.

Все-таки я бачу конструювання національної ідентичності елементом державної політики. Інакше цей процес навряд чи дасть належні результати. Ви сказали, що намагалися створити якийсь єдиний консолідуючий орган. Це може й правильно, оскільки у нас ідентичністю хто тільки не займається: Уповноважений із захисту державної мови, Український інститут національної пам'яті, РНБО, численні громадські інституції. Але все це – як лебідь, рак і щука – не поєднується воедино.

Щоб формувалася і працювала належним чином національна ідентичність, повинні поєднатися символічний та інформаційно-політичний простір, спосіб життя громад і соціалізація.

Якщо через два-три роки після ухвалення цього закону не буде поправок до нього, то матимемо усі підстави вважати, що це непрацюючий закон. Так уже було. Приймали деякі закони, а потім про них просто забували. І ні доповнень, ні поправок до них не було. Просто вони не працювали. Як наприклад, Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку», прийнятий у 2000 році. Навіть окремий структурний підрозділ для його виконання утворили у Верховній Раді. І що ж? Зібралися, поговорили про ціни на нафту і забули про той закон та про необхідність стратегічного прогнозування загалом на довгі роки. Ось і тут я боюся, щоб так не вийшло.

ВАСИЛЬ МОКАН — Насправді ідея окремої інституції жива. Просто зараз, на період повномасштабного вторгнення, усі фінансові ресурси спрямовані на обороноздатність, на ЗСУ, тому, можливо, не зовсім доречно порушувати це питання. Але ця ідея існує, і щонайменше на рівні комітету ми від неї не відмовились.

Я з вами абсолютно погоджуюсь. Минуло два з половиною роки – саме той період, коли мали бути готові підзаконні акти. На рівні Кабміну робота зроблена, на місцевому рівні робота, скажімо так, дороблюється. А далі постане питання, як осучаснити законодавство і звертати увагу на ті концепти, явища тощо, які там, можливо, непередбачені.

МИХАЙЛО ВИННИЦЬКИЙ — Чесно кажучи, дякую за те, що сьогодні мені відкрили очі, бо я навіть не знав, що такий закон є. Бачу, що там є питання, які стосуються громадянської освіти, над якою ми зараз у Міністерстві освіти і науки працюємо. Зазначу два аспекти, які мене найбільше цікавлять у питанні ідентичності. Перший — мене ввели в робочу групу законопроекту з питань множинного громадянства. Вважаю, що це дуже правильний законопроект: він формує українську ідентичність, яка пов'язана не лише з конкретним паспортом. Другий. — нещодавно мене обрали заступником голови ради Обсерваторії з навчання історії в Європі. Це проєкт Ради Європи, у якому ми порівнюємо навчальні програми саме з позиції формування історичного наративу в різних європейських країнах, як формується не лише національна ідентичність, а які є спроби формування спільної європейської ідентичності.

Діалог проведено до моменту ухвалення законопроекту №11469 «Про множинне громадянство» або ж офіційно — Проєкту закону України про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України.

НАВІЩО БУТИ УКРАЇНЦЕМ? ПРО УКРАЇНЦІВ ЗА КОРДОНОМ: НАЯВНИХ ТА ПОТЕНЦІЙНИХ.

ВАСИЛЬ МОКАН — Про ідентичність наших закордонних українців. У законі термін «закордонні українці» згадується 19 разів, тобто ми намагалися це враховувати. Але говоримо відверто: зараз якоїсь ефективної політики відносно них не здійснюється. Я, до речі, вважаю себе скептиком ефективності майбутньої діяльності Міннац'єдності і як депутат не голосував за це. Розумію, що створення інституції проблему повернення українців не вирішує, даруйте за це.

МИХАЙЛО ВИННИЦЬКИЙ — Закон про закордонного українця був прийнятий у 2010 році. Він якраз є серед тих законів, які ніколи не запрацювали. А причина була в тому, що ніхто не запитав тих самих закордонних українців: чи вам це треба? Кожен українець за кордоном вам скаже: статус закордонного українця нічого не дає, абсолютно нічого. Навіть тисячі цих посвідок не роздано. Закордонний українець – це другосортний українець.

ВАСИЛЬ МОКАН — Знаєте, яка статистика? У нас 6-7% тільки тих, хто за кордоном стають на консульський облік. У нас немає з ними прямої взаємодії. Це серйозний потенціал, із яким треба працювати. Якщо ми в цьому напрямку не зробимо кардинальних дій і частину людей не повернемо, то в нас тут, усередині держави, не просто демографічна криза буде, у нас, перепрошую, катастрофа буде. Боротьба за людські ресурси відбувається в тому числі і з нашими друзями, європейськими колегами. І вони не будуть відпускати працездатне українське населення, а всіляко стимулюватимуть його там залишатися, особливо молодь і людей працездатного віку. А ті, хто там себе не реалізував, не знайшов роботу, хто сидить на соціальних виплатах, їм це все прикриють. І ці люди повернуться сюди, вибачте, з простягнутою рукою за соціальною допомогою вже від України. Тим самим навантажуючи наш бюджет і не генеруючи, скажімо так, ВВП і доданої вартості.

Ви думаєте, що там не відбувається прихована сепарація наших людей, чи що? Особливо за молодь борються. Та сама Польща пропонує безліч безкоштовних програм: соціального житла, навчання і такого іншого. У той час як у наших, наприклад, університетах підвищується плата за навчання.

МИХАЙЛО ВИННИЦЬКИЙ — Моя ініціатива, дякую. Бо якісна освіта не може бути дешевою. А міф про те, що наші мають безкоштовну освіту в Польщі, залишається міфом. Статистика кількості наших студентів за кордоном показує, що міф абсолютно не має нічого спільного з реальністю. Немає безкоштовної освіти, є додаткові гранти на період, коли вони вважаються біженцями, але українці не можуть отримувати безкоштовну університетську освіту понад чотири роки. І для того, щоб її отримати безкоштовно, вони мають досконало володіти місцевою мовою.

Стосовно демографічної ситуації. Часто чуємо тривожні сигнали: буде катастрофа. Є така країна, Швеція, яка має площу 450 тисяч квадратних кілометрів і лише 10 мільйонів населення. Непогано живуть. Є ще інша країна — Фінляндія: 340 тисяч квадратних кілометрів і 5,5 мільйонів людей. Це міф про те, що нас має обов'язково бути 30-35-40 мільйонів для того, щоб зберегти нашу територію в 600 тисяч квадратних кілометрів. Ми абсолютно нормально можемо обробити нашу територію з меншою кількістю людей, ми можемо її захистити. Зараз активно розкручується міф, що нібито це катастрофа, що люди їдуть. Ні, насправді для нас, як для глобальної нації, це величезний плюс. Ми будемо мати українців по всій земній кулі, так само, як, наприклад, мають євреї по всьому світу своїх людей. Так, це одна з причин, чому Ізраїль на сьогодні такий, який він є. Цей острівець демократії, культури, високих технологій, економічного зростання і добробуту є таким через те, що євреї живуть по всьому світу. І нічого поганого немає в тому, що українці живуть по всьому світу. Але роль нашої держави має полягати в тому, щоб утримувати зв'язок з українцями по всьому світу, тут дійсно вона є ключовою. Ти маєш право на громадянство цієї країни, тому що це твій дім. Це політика, яку нам варто застосовувати для українців. Чи це політика ідентичності? Абсолютно. Це політика політичної прив'язки до території.

ВАСИЛЬ МОКАН — Назвіть мені мотивацію людей за кордоном отримати український паспорт.

МИХАЙЛО ВИННИЦЬКИЙ — Ви прямо зараз дивитеся на людину, яка отримала український паспорт. Ви хочете знати мою мотивацію? Україна — це країна самореалізації.

ВОЛОДИМИР ТИЛИЩАК — Пане Василю, перша відповідь на це питання — це якраз ідентичність. На сьогодні в наших умовах більше, можливо, і немає. Але якщо є ідентичність, це достатній привід і мотивація.

МИХАЙЛО ВИННИЦЬКИЙ — Вибачте, що я так скажу відверто і прямо: позбудьтеся свого комплексу меншовартості. Чому хтось із Канади хотів би мати український паспорт? До дідька, я можу вам назвати тисячу п'ятсот людей, котрі хочуть завтра отримати український паспорт. Ви ставили питання: чому я хочу жити в Україні? Чому я маю хотіти український паспорт? Тому що це країна, яка дає мені особисто набагато більші можливості для самореалізації, ніж я б мав у тій самій Канаді чи в будь-якій іншій країні. Я розумію, що для людини, яка живе все своє життя в Україні, у це важко повірити. Я це повторюю вже 20 років і ніхто мені не вірить.

БОГДАН БЕВЗА — Я вірю.

МИХАЙЛО ВИННИЦЬКИЙ — Я бачу це сьогодні по студентах, для яких, хвалити Богу, вдалося забезпечити академічну мобільність, — бакалаврах 18-22. Вони навчаються в українських університетах і їздять на один семестр за кордон. Вони всі повертаються! Усі! Чому? Тому що вони бачать: так, там класна упаковка, там гарна архітектура, там відкриті простори. Мої двоє дітей відповідно до програми академічної мобільності їздили до Торонто і до Глазго. То вони так хотіли додому, що страшно.

ВОЛОДИМИР ГОРБАТЕНКО — Я три роки був головою ДЕК у Могилянці — підтверджую, є така практика й вона може стати корисною в масштабі всієї країни.

БОГДАН БЕВЗА — Пане Василю, у законі ви прописали коротку відповідь, чому людина має сюди приїхати, і пан Михайло це підтвердив — можливість для самореалізації, виражена в ідентичності, зокрема через цінність волі. Воля як спроможність свідомо перетворювати простір і гармонізувати його під власне уявлення порядку — це особливість українців, яку ви зафіксували.

ВАСИЛЬ МОКАН — Я розумію, але все ж ви згадували, що ідентичність складається з двох частин. От якраз на другу частину, філософську, до кінця відповіді зараз немає. Питання не в моєму комплексі меншовартості. Якби він у мене був, я б, напевно, над питанням ідентичності не працював.

МИХАЙЛО ВИННИЦЬКИЙ — Прошу вибачення, якщо вас образив.

ВАСИЛЬ МОКАН — Усе добре. Питання в тому, що я спілкуюся з дуже великою кількістю молодих людей, оскільки працюю в Комітеті молоді та спорту. І якраз вікова група, умовно кажучи 20-35, це моя зона спілкування. Я вам скажу: ми трішки недооцінюємо проблему того, що, як відкриють кордони, оця вся наша перспективна молодь може дружним колом поїхати за кордон. Принаймні такі в них настрої зараз є. І одна з причин, чому вони хочуть це робити, це міф чи пересторога, що найближчими десятиліттями в цій державі нічого доброго, зокрема в економічному плані, для них як для молоді немає. Держава, наприклад, з 2014 року не фінансує молодіжне кредитування житла. Я вам говорю про ті проблеми, про які говорять на вулиці. Наприклад, серед моїх знайомих пішов тренд чайлдфрі. Люди бояться народжувати дітей, тому що в них немає свого житла, у них немає розуміння перспективи роботи і в них немає усвідомлення того, а куди наша держава рухається. У нас є відповідь на це питання? Хтось називає це національною ідеєю, хтось називає планом реформ, хтось — внутрішнім планом перемоги. Ми зараз ці стані війни. І зрозуміло, що наразі в нас основний наратив – це протистояння російському ворогу. Цим і живемо.

МИХАЙЛО ВИННИЦЬКИЙ — Я перепрошую. Я як соціолог відразу відкриваю дані останнього опитування: Демократичні ініціативи, 29 січня 2025 року. Це відносно свіжі дані, чотиримісячної давнини. Можна читати їх по-різному: кожен п'ятий хоче виїхати за кордон або 70% опитаних не хочуть виїжджати за кордон, 21% до цього готові.

ВОЛОДИМИР ТИЛИЩАК — На рівні звичайного галицького містечка є розуміння, що необхідно виїхати в Європу на заробітки. Це йде вже з дев'яностих років.

АНДРІЙ ГІНКУЛ — Я думаю, що сто років уже...

ВОЛОДИМИР ТИЛИЩАК — Насправді цей міф про те, що тут нічого не буде, а треба їхати в Європу, наявний. Він сталий фактично упродовж усіх років незалежності, тому що справді соціально-економічна ситуація у нас не найкраща. Але очевидно й те, що ми дуже повільно долаємо стан посттоталітарного, постгеноцидного суспільства. Тобто війна зараз багато що змінила, але процес становлення громадянського суспільства відбувається. Тому буде міцне громадянське суспільство — будуть зміни і в ставленні.

ВОЛОДИМИР ТИЛИЩАК — Завершу цитатою Ігоря Рафаїловича Юхновського. Він любив говорити, що «українська земля завжди народжує українців».

Представлення України за кордоном: механіка і критерії

БОГДАН БЕВЗА — Пане Аліме, ви працюєте в системі культурної дипломатії України. Я припускаю, що в процесі вашої роботи важливо визначити, хто з українських культурних діячів найкраще або найефективніше може представити Україну за кордоном. Наскільки я розумію логіку інституції, це означає, що у вас має бути якийсь спосіб виміряти: який культурний діяч краще може яку цінність представити?

АЛІМ АЛІЄВ — Дещо правильно, дещо не дуже. Яким чином культурна дипломатія працює із сенсами за кордоном? Перед тим як робити будь-яку активність в конкретній країні, ти маєш зрозуміти цю країну, маєш зрозуміти сприйняття України, української культури. Тому ми інституція, яка базується на дослідженнях. Зараз, наприклад, у нас нова географія: Азія, Африка, Латинська Америка. І ми зараз робимо величезне дослідження восьми країн щодо наративів про Україну.

Не можна один культурний феномен масштабувати і вважати, що він буде працювати рівнозначно ефективно і в Сполучених Штатах, і в Індонезії. Це так не працює. Це утопія. І тому перед тим, як формувати політики й програми в тій чи іншій країні, ти маєш розуміти цю країну.

Щодо акторів культури, то, очевидно, актори, які представляють Україну за кордоном, повинні мати конкретний набір спроможностей. Тобі дуже складно буде працювати, наприклад, з темою літератури, не говорячи англійською мовою. Те ж саме про наративи. Якщо ти говориш іноземною мовою, ти маєш розуміти, які наративи ти просуваєш.

БОГДАН БЕВЗА — А як ви це вимірювати?

АЛІМ АЛІЄВ — Ми оголошуємо конкурси й даємо рівну можливість українським митцям представити Україну. У нас, звісно, є аудит, щороку ми вимірюємо ефективність тієї чи іншої програми.

ПОЛІТИКА ІДЕНТИЧНОСТІ: ОПТИМІЗУВАТИ ДОСЯГНЕННЯ

АНДРІЙ ЧЕСНОКОВ — Я заступник міністра молоді та спорту України. Наш орган є головним у системі центральних органів виконавчої влади серед відповідальних за політику утвердження української національної ідентичності. У державі створено абсолютно все нормативне підґрунтя для формування й реалізації цієї політики. І суб'єкти відносин чітко визначені в законі. Це органи державної влади, органи місцевого самоврядування, сили безпеки й оборони, юридичні особи та громадяни України, міжнародні організації, іноземні юридичні особи, іноземці та особи без громадянства, сім'я та інші соціальні інститути. Цей перелік засвідчує партнерство, яке має існувати, і взаємодію між цими суб'єктами. Я дивлюсь на ті схеми, які ви запропонували, і вважаю, що можуть бути ще десятки варіантів таких схем. І ми цінуємо ту роботу, яку ви проводите.

Я завжди говорю про те, що це не повинен бути закритий клуб, тим більше така державна політика, яка, на мою думку, системоутворююча для української нації.

Можливо, якби вона виникла у 1991 році, коли Україна відновила свою незалежність, то нам би було сьогодні простіше щодо розуміння дуже багатьох понять. Що є на сьогодні? Є закон, є стратегія, є план заходів з імплементації, є державна цільова програма, у якій є заходи всіх міністерств і всіх органів виконавчої влади на центральному та регіональному рівнях. На сьогодні, якщо вже цей інструмент є і є загалом система, я би радше говорив про те, як забезпечити її ефективне функціонування.

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ — Ви декілька разів згадали слово «ефективність». У моєму розумінні «ефективність» — це максимально швидке досягнення мети. Яка мета?

АНДРІЙ ЧЕСНОКОВ — Для нас головне досягнення — це стійке усвідомлення належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної символами, географічним та соціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей тощо. Тому мета — це згуртованість української нації.

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ — Навколо чого?

БОГДАН БЕВЗА — У законі є стаття, яка дає визначені законотворцями ключові цінності української ідентичності.

АНДРІЙ ГІНКУЛ — Водночас є вже така політична позиція й розуміння, що за три роки від моменту ухвалення і п'ять років від моменту, коли його почали писати, уже настала потреба в уточненні якихось частин.

БОГДАН БЕВЗА — Наприклад, одне з таких уточнень – це питання суб'єктів. На мою думку, там не вистачає інтелектуальних спільнот, культурних спільнот, виражених у будь-яких формах — неформальні й формальні інституції, окремі культурні діячі, групи.

Для того, щоб інтенсифікувати процес, який стосується політики ідентичності, треба покращити його ефективність. Напевно, найкраще, коли відбувається висока кількість взаємодій і дотичностей до носіїв ідентичності. А щоб це відбувалося, потрібно, щоб усі гравці на цьому полі здійснювали багато односпрямованих дій. А тепер ми, як науковці, розуміємо, що послідовні односпрямовані дії, врегульовані нормами на основі цінностей, — це фактично інституція. Не обов'язково державна чи громадська – будь-яка.

ВОЛОДИМИР МАКСИМОВИЧ — Якщо на представницькому рівні державні інституції достатньо скоординовані, дев'ятнадцята стаття закону не стане їм перепорою для інновацій.

Говорили про те, що державний службовець - це виконавець запиту суспільства. Перепрошую, але тут дещо не так. У нас політичні суб'єкти — це виконавці суспільного запиту. У Верховній Раді ми бачимо, як різні фракції доносять запит суспільства. Це їхня робота. Державний службовець насамперед має розуміти, що зробити, щоб зберегти державу. І в цих межах і спосіб діяти.

БОГДАН БЕВЗА — Саме тому питання горизонтальної комунікації між усіма дієвцями цього сектору ключове.

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ — Так це вже є.

БОГДАН БЕВЗА — Можливо. Але велика кількість дієвців ідентичності познайомилися під час нашого діалогу.

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ — Наголошую, що все, що ми маємо, це найкраще, що ми можемо зробити.

БОГДАН БЕВЗА — Це не так.

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ — Як тільки з'являється централізована фігура, вона гине.

БОГДАН БЕВЗА — Так я ж кажу про горизонтальну комунікацію.

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ — Вона є.

БОГДАН БЕВЗА — Добре. Я радий, що у вашому секторі вона існує. Це прекрасно. У моєму секторі її немає.

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ — Є. Ми комунікуємо і з Андрієм, і з Пекарем, і з будь-ким.

БОГДАН БЕВЗА — А зі мною ви комунікуєте?

...

ВОЛОДИМИР МАКСИМОВИЧ — У комунікаціях з громадянським суспільством ми робимо іноді більше, ніж у десятках телефонних розмов із колегами з міністерств. Тобто ми знаємо, як це має розвиватися, коли спілкуємось і відвідуємо засідання Координаційної ради; виписуючи спільно закони, беручи участь в їх адвокації, ми реалізуємо це на місцях. Але не треба забувати про третю складову. Скільком людям, молодим людям, підліткам, відгукнулося? Це основний результат.

АНДРІЙ ЧЕСНОВ — Я думаю, що для нашого міністерства будь-який діалог, дискусія щодо формування й реалізації політики утвердження української національної та громадянської ідентичності є помічними. Вважаю, що горизонтальна взаємодія важлива. Я не певен, що для цього треба створення інституційного суб'єкта. Все ж таки обстоюю думку, що треба максимально підтримувати механізм. Його можна і потрібно посилити.

Ця політика для всіх категорій населення: від немовлят до людей похилого віку. Тобто треба працювати з ними усіма.

ДМИТРО КОРНІЄНКО — Я почув кілька разів від усіх учасників, що на державному рівні міжінституційна взаємодія — це якась проблематична тема. Тоді якщо є проблема інституційної взаємодії, то який сенс дробити інституції і створювати Міністерство єдності, щоб було ще більше інституційних суб'єктів, які мають взаємодіяти? Можливо, навпаки, піти шляхом створення Міністерства соціального капіталу, як в Аргентині? Вони об'єднали ключові гуманітарні політики в один суб'єкт.

Якщо кажемо, що у нас мало ресурсів, ми маємо визначати пріоритети. Значить, ми не можемо охоплювати всіх, і бабусь у тому числі. За всієї поваги до бабусь, ми знаємо, що молодий українець проживе 70 років.

Візії державних інституцій стосовно побудови ідентичності я не побачив. Ще один важливий аспект — це децентралізація і вміння делегувати повноваження недержавним інституційним суб'єктам.

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ — У мене є усталена думка, що в нас усе добре, усі працюють на максимумі. Як уміють, як можуть, але на максимумі. І кількість наших державних інституцій, які створені, – це реакція держави на виклики й спроба якось зреалізувати відповідь на ці виклики. Централізована, децентралізована через агенції, через міністерство, через підрозділи ОВА, іншим способом.

УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ

АЛІМ АЛІЄВ — Але я хотів би повернутись до вашої схеми. По-перше, культурні еліти та інтелектуальні еліти – це почасти те саме. А по-друге, цей механізм буде не працювати чи частково працюватиме на тимчасово окупованих територіях. Бо, наприклад, державні інституції чи громадський сектор, які ми звикли мати тут, там, на окупованих територіях, трохи інакше будуть працювати. І вони не формуватимуть, на жаль, громадянську ідентичність.

ДМИТРО КОРНІЄНКО — Мені здається, тут не вистачає інформаційних еліт, бо ми знову йдемо від концептуалізму: державна структура, аналітичні центри, бізнес-еліти... Але ідентичність формується від народження, а ми живемо в інформаційному суспільстві. А в моєму середовищі є такий феномен, коли у двох україномовних батьків дитина пішла в перший клас російськомовною. І це тому, що інформаційна бульбашка, яка створена навколо дитини, є російськомовною. Тому нам потрібно звернути увагу на інформаційну бульбашку формування ідентичності. І так само це стосується окупованих територій. Але там це особистий вибір людей. Споживати інформацію під ризиком чи не споживати, скидати якісь дані в бот розвідки чи не скидати.

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ — Якщо тиобираєш бути українцем, у тебе є зараз шикарна можливість пред'явити це ціною свого життя. Решта — це наразі імітація і на окупованих територіях, і на вільних територіях. Ти можеш пред'явити свою українську ідентичність готовністю віддати своє життя за українську ідентичність.

АНДРІЙ ЧЕСНОКОВ — Цікава думка про інформаційне суспільство. Але все ж чому я кажу, що треба говорити про ефективність? У нас дуже обмежені ресурси. Їх не буде більше. Ну, не вдається поки що переконати, що на цю політику треба виділяти кошти. Водночас тільки на тимчасово окупованих територіях агресор виділяє в 100 разів більше грошей на рік. Тому і в існуючій моделі ми могли би гарно працювати, просувати свої наративи, які зараз для всіх розробляє Міністерство стратегічних комунікацій, працювати разом з Українським інститутом, з хабами єдності, коли вони вже врешті запрацюють.

Просто я вас дуже прошу, щоб ті зміни, про які ви говорите, не ламали цієї системи, яка і так крихка і вибудовується наперекір дуже важким атакам з усіх боків. І не тільки з боку держави-агресора та колаборантів. Її треба плекати і розвивати, аби вона була. Якщо ця система координаційних рад неефективна,

добре, скажіть про це на тому ж засіданні Координаційної ради. Подивимося, яка буде позиція у всіх міністерств, які там беруть участь, представники яких, до речі, тут є

АНДРІЙ ГІНКУЛ — У нас тут достатньо охочих пожерти територію і людей. І в цьому аспекті нам не випадає боротися з ними фінансово. Але ми точно можемо їх перемогти інноваційністю. І ми це вже робимо, у тому числі в роботі з грошима — бюджетними, міжнародними, бізнесовими – у рамках корпоративної соціальної відповідальності. Цей формат передбачає два основні аспекти. Перший — це мережевий дискурс, який ми і намагаємося тут скласти. А другий — це точність і обґрунтованість результатів.

ВОЛОДИМИР МАКСИМОВИЧ — Ми бачимо те, як ворог, на жаль, успішно просуває свої наративи на тимчасово окупованих територіях. Це системний і масштабний процес.

Водночас хочу подякувати Міністерству молоді та спорту, яке створило нормативну базу для реалізації Закону про національну та громадянську ідентичність. Після цього була сформована Координаційна рада, до складу якої я також входжу.

Однак, попри зроблені кроки, досі бракує узгодженості між центральними органами виконавчої влади. Процес не є наскрізним і кроссекторальним і це серйозний виклик.

ПЕТРО МИРОНЕНКО — І щодо термінів, то є думка, що нам замало було 20 років, щоб перетворити Україну в Україну. Я думаю, що ідентичність та ідеологія мають нести проукраїнську агресивну направленість. Треба агресивно вводити українську мову, українську культуру тощо. Чому? Тому що в нас дуже сильний противник. Що роблять окупанти, коли заходять на нашу територію? Перше — спалюють книги. Друге — відбирають паспорти. Вони міняють ідентичність, навіть генетичний код.

Мої спостереження в Росії показали, що зомбування населення здатне скорегувати генетичний код. Наприклад, у моїй родині є німці, ще ті давні, «дореволюційні». Моя тітка – українка, її чоловік – німець. Їхні діти, які були вислані в період війни за Урал і в Іркутськ, стали москалями, хоча там крові москальської взагалі немає. Тобто масштаби спроможностей зомбування населення не вивчені. Інформація здатна змінити в людині навіть групу крові, якщо так можна грубо порівняти.

У моїй біографії є такий двадцятип'ятирічний період, який я називаю «ходіння в москалі». Я проживав на території росії, серед росіян. Там зростали мої два сини, які сьогодні захищають Україну. І в цьому якраз полягає питання: як це визначати? Одні українці асимілювалися в росії, інші залишилися українцями через те, що «вдома» — це була Україна. І саме тому, коли у 1994 році в мене закінчився контракт, ми приїхали сюди й діти вступили до військового інституту. У цьому контексті я хочу наголосити, що в росії проживають сьогодні понад дев'ять мільйонів українців, хоча більшість із них не ідентифікують себе як українці. Який результат? Мій досвід показав, що вони стали гіршими, ніж самі москалі у ставленні до України сьогодні. І цей феномен треба вивчати. Війна показала, що ми не знаємо ні росіян в цілому, ні українців, які живуть у росії. У росії немає жодного українського класу, жодної української школи. Я в 1992 му році був віцемером із соціальних питань на Сахаліні і на сесії виніс питання відкриття недільної школи. Через тиждень я пішов у відставку, і, звісно, там нічого не відкрилося. Ці деталі допомагають нам розуміти, чому ми сьогодні маємо таке агресивне ставлення всього російського народу до нас. Воює не путін — воює росія і російський народ. Я вважаю, що нам, науковцям, і не тільки науковцям, це треба дуже ретельно вивчати, щоб не допустити в майбутньому подібного з нашими онуками.

НОВА УКРАЇНЬСЬКА ЕТИКА — ВІДПОВІДЬ НА ГЛОБАЛЬНІ КРИЗИ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

БОГДАН БЕВЗА — Тут у мене є запитання до всіх, тому що кожен із вас у різних складових своєї роботи з цим працює. Якою є нова українська етика? Я вважаю, українці мають онтологічну перевагу перед іншими країнами, особливо тими, які переживають кризу ідентичності. Ми можемо прийти в будь-яку країну і сказати: «Дивіться, у нас є унікальний досвід боротьби за свою державу з суттєво більшим супротивником — ядерною державою». У нас є досвід збереження своєї ідентичності, і він тягнеться аж до античності. Чотириста років досвіду військового спротиву, нині найновішого у світі. Ми можемо декларувати: «У нас є нова етика». Ця нова етика — українська. Спробуйте відмежуватися від думок про те, що це не наш рівень завдань, бо це все ж відлуння меншовартості. Зрозуміло, що ми є цивілізаційно частиною європейської онтології. Але я кажу про інші країни: Центрально-Африканська республіка, Ліберія, Парагвай.

АЛІМ АЛІЄВ — Проблема в тому, що вони не знають давньої української етики. Тому ми маємо заходити в ці країни і не просто говорити про те, якими ми є зараз, а змінювати сприйняття. Бо воно почасти абсолютно зіпсоване, оскільки дуже часто оптика про Україну була не від України, а від росії. І тому відразу заходити в країни, які дуже далекі від нас, і говорити про нову українську етику — для них це буде просто якийсь зашифрований код.

БОГДАН БЕВЗА — Я не про те, що вона нова, бо відмінна від давньої, а про те, що це нова, якої не існує у світі. Вона просто нова етика. І вона українська.

АЛІМ АЛІЄВ — Ну, тоді нам потрібно спочатку в країні мати суспільний договір щодо розуміння, що таке нова українська етика.

АНДРІЙ ЧЕСНОКОВ — Я вам скажу як дипломат. Я двадцять років працював на дипломатичній службі. Усі країни потрібно вивчати, щоб поводитися нормально в цій спільноті, щоб тебе адекватно сприймали.

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ — Друзі, я в дипломатії працюю з 1993 року і маю професійну освіту дипломата. Загалом я згоден, але є велике АЛЕ. Коли світ руйнується, то ні в кого немає орієнтирів. Світ орієнтувався, наприклад,

на Сполучені Штати. Зараз це трохи складно робити. Світ орієнтувався на християнські цінності. Зараз це доволі складно. Велика частина світу орієнтувалася на мусульманські цінності. Це зараз дуже складно зробити через певні обставини. А ми не маємо приходити з новою українською етикою.

Але ми можемо сказати: «Хлопці, ось ми зараз тут, у цьому зламі (я використаю це слово, хоч воно і має негативний підтекст), вистраждали нові підходи. Ми їх ще не сформулювали. Ми трохи заклопотані: ми кидаємо каміння, стріляємо, помираємо». Ми не можемо зараз узяти нашу Спілку вчених, яка чітко все означає. По-перше, це 10-20 років. У нас немає стільки часу, бо до принципового зламу світу залишилося 5.

АНДРІЙ ГІНКУЛ — Це коли ми будемо в Євросоюзі, то це якраз буде злам світу.

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ — Зараз доламають доларовий принцип безпеки, бо 100 «Магур» можуть за день знищити будь-який авіаносець, просто ми над цим не працюємо.

Це важливі принципи, які руйнуються. Бо долар – оце ж принцип довіри і принцип світової безпеки, яка спиралася на експорт цього всього. Європа демонструє повний розпач перед викликами, на які вони налетіли. І одна з країн, які, попри розпач, перебуває в дієвій фазі протидії, — це Україна.

Ми зараз, не на жаль і не на нещастя, просто в процесі дистиляції цих цінностей. Ми опрацьовуємо наративи, наші культурні продукти. Ми створюємо базу українського культурного продукту. Щоб мати під рукою готові відповіді, коли МЗС визначає, на яку країну нам працювати, ми змогли обрати той культурний продукт, який найкраще буде сприйнятий у тій країні.

БОГДАН БЕВЗА — Ви точно бачили приклади, коли протестні рухи в інших країнах, дуже далеких від нас, надихалися саме українським взірцем, скажімо, у Гонконгу фільмом «Зима у вогні». Для гонконгців Революція Гідності стала відкриттям, що так відстоювати ідентичність, виявляється, можна.

АНДРІЙ ЧЕСНОВ — Але ж нам про своє треба думати.

ДМИТРО КОРНІЄНКО — Я хочу привернути увагу до того, що сказав колега на початку про те, що Україна може експортувати певну свою ідентичність...

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ — Не експортувати. Ми зараз є чи не єдиним рішенням тих викликів, які стоять перед іншими суспільствами. Вони в розпачі. Ми вже ні.

ДМИТРО КОРНІЄНКО — Погоджуюсь. Це певний емоційно-психологічний стан. Я ще не можу це сформулювати. До української ідентичності можуть доєднуватися не тільки етнічні або ж територіальні українці, а ще й інші суб'єкти. Щоб до неї доєдналися, який мотив може бути? На мою думку, мотив у тому, що це круто. Ось візьмемо геймдев. Є різні ігри про Другу світову війну. І часто там сторони проходження — це німці і СРСР. Дуже багато геймерів в Україні раніше починали проходження з СРСР, бо вони себе асоціювали з чимось крутим. А зараз це змінилось і більшість проходять вже за альтернативні...

БОГДАН БЕВЗА — ...за Німеччину...

ДМИТРО КОРНІЄНКО — І зараз, коли світ на цьому зламі, ми можемо дати, може, це не дуже науково, візію крутизни.

Тобто об'єднуватися не навколо тільки інституційного підходу — ідеальний закон, ідеальний держслужбовець, а об'єднуватися на культурно-психологічній, ідеологічній основі. Щоб якийсь спершу обрав пройти Сталкер 2 за Україну, бо він хоче себе асоціювати з тією нацією, яка пододала цей виклик. У нас є певне привілейоване інформаційне становище. Є тільки одна подія, яка зламала міжнародну політичну систему, і це рішення України битися.

БОГДАН БЕВЗА — Чому люди грають у ці ігри? Чому вони заглиблюють себе, наприклад, у воєнний дискурс? Для того, щоб відчувати перемогу на смак, відчувати, ніби він чи вона це переживає. І ось сформулювати, що ж це за досвід, дистилювати, якщо хочете, це одне з наших завдань. Я вважаю, що суто науковий, державний, громадський чи будь-який інститут сам-один не зробить цього. Тільки коли ці люди та інституції перетнуться, з'являться нові винаходи, нові терміни, нове уявлення, яке потім можна закласти чи в рекламу «Галичини», чи «Рошену», чи будь-чого іншого.

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ — Абсолютно точно, що зараз, враховуючи той розпач, у якому всі перебувають, ми маємо широченні можливості стати модними.

АНДРІЙ ЧЕСНОВ — А хто в розпачі перебуває?

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ — Америка, Європа. Я щойно з Брюсселя. Європа перебуває в розпачі.

БОГДАН БЕВЗА — Це глибока криза ідентичності.

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ — Мої дискусії з поляками, німцями, британцями представниками НАТО, включно з американцями, які є присутні, свідчать про те, що вони доїли усі свої ідентифікаційні процеси. Католицизм вичерпався ще за часів Ніцше. Pax Britannica теж зараз не в гуморі.

БОГДАН БЕВЗА — Протестантська етика туди ж.

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ — Вона ще там трохи в MAGA біжить, але знов-таки має певні специфічні обмеження. Зараз проактивно пред'являють якусь викривлену етику москалі. Це такий перетравлений комунізм, який нікому не заходить.

ДМИТРО КОРНІЄНКО — В Африці заходить.

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ — Африка купувала комунізм, тому що лівацька ідея...

БОГДАН БЕВЗА — ...неймовірно захоплива, допоки не почнеш її реалізовувати...

Продовження у наступному розділі...

МИ ВТРАЧАЄМО ШАНС НА СУБ'ЄКТНІСТЬ?

АНДРІЙ ЗАБЛОЦЬКИЙ — От наші лідери думок часто-густо люблять казати, що ми втрачаємо шанс. Ми не втрачаємо. Ми живемо у природному процесі. Ми набули неймовірної ваги. Ми маємо Революцію Гідності, яка показала, що в нас є гідність. Ми маємо гарячу фазу війни, яка показала, що в нас є воля. Це те, за що люди гинуть.

Ми можемо пред'являти це як онтологію. Але знов-таки, якщо ми підемо в науковий дискурс, то там починається «згідно-відповідно». Я три роки відбув в армії й розумію, як це все «квадратизується». Квадратик будується і просто менш квадратне натягується на МЗС, ще менш квадратне натягується на інші міністерства, але воно все квадратне. Дуже складно потім виходити й казати: «А от спроєкуймо нову українську онтологію, яка є мережевою, сенсорною...» І ми відразу влітаємо в законодавство, у 19-ту статтю і можемо заїхати в прокуратуру, тому що це порушення Конституції, а це не дуже приємний процес.

І тому будь-який державний службовець, особливо проактивний діяч, має балансувати на межі міського божевільня й активної державної функції.

Держава все ж таки є виконавцем замовлення спільноти. У цілому держава – це доволі негарна інституція, яка з точки зору імплементації суспільної угоди запізнюється років на 15-20. Бо кодифікація завжди запізнюється. А держава є наслідком кодифікації, тому вона ще запізнюється. І притомні активні люди всередині держави намагаються, розуміючи контекст і спираючись на законодавчий простір і вимоги суспільства, якось це впровадити. Але так чи інакше, це викликає спротив або державної машини, яка має свою логіку, або спільнот, які мають специфічні інтереси.

АНДРІЙ ГІНКУЛ — У нас тут точно не нудно. Саме в тому аспекті, що, з одного боку, ми фактично перебуваємо в ситуації нових онтологічних засновків, у змістовному й світопорядковому новому форматі. А з іншого, перед нами одночасно стоять абсолютно прості прикладні завдання: поспілкуватися зі школярами на рівні геймерських наративів і з працівниками комунальної сфери доступною їм мовою. І це одночасно. Ми розуміємо, що ні школярі, ні працівники комунальних сфер не можуть розуміти онтологічної мови й не повинні розуміти.

З одного боку, нам треба перепридумати світопорядок – і ми це робимо. Усі шоковані, а для нас це буденність. Кожен день змінюється не те, що ситуація на фронті, змінюється світопорядок. Для усього світу це шок, а ми з цим живемо, бо у нас просто немає вибору. З іншого боку, ключовим моментом є величезна потреба у величезній кількості комунікації. І тут немає роботи комусь одному: чи це міністерство, чи це блогер, чи це тітка Марійка.

Тут роботи вистачає всім. Тому що кількість комунікації, по перше, величезного обширу, а по-друге, ситуація настільки швидко змінюється, що те, стосовно чого ми комунікували рік тому, уже застаріло, і вже треба нового. **І тут саме ключовим моментом є те, що учасникам комунікації критично важливо створювати систему взаємодії. І критично важливо робити кожному свою справу синхронно з іншими учасниками.**

ВОЛОДИМИР ВОЙТЕНКО — Якось воно буде. І ще ніколи так не було, щоб якось не було.

АНДРІЙ ГІНКУЛ — Я прошу записати це в протокол.

КОМЕНТАР ПРОФЕСОРА МИХАЙЛА СТЕПИКА

Проблемні питання: *Хто конструює українську ідентичність? Проблема суб'єкта, його інституційності і структура. Визначення функції стратегічного нарративу для національної ідентичності. Об'єднання спільноти творців стратегічного нарративу й спільноти творців національної ідентичності.*

МИХАЙЛО СТЕПИКО — Шановні колеги! Перш ніж вести розмову з означеної проблематики, на мій погляд, варто вибудувати певну систему координат.

По-перше, треба визначитися, згідно з якою концепцією нації ми будемо аналізувати ідентичність. Усі ми знаємо, що коли примордіалістський підхід відстоює існування націй протягом тривалого історичного поступу та виходить із етнотериторіального устрою державного життя, то конструктивізм (його різновиди: модернізм, переніалізм, етносимволізм тощо) відстоює практики деетнізації державності та особистості й доводить, що нації є феноменом сконструюваної реальності та явищем дуже пізньої сучасної історії. Більшість існуючих націй, відповідно до поглядів конструктивістів, сформувалися протягом дев'ятнадцятого чи навіть на початку двадцятого століть.

І якщо у примордіалістському розумінні нації її креативною субстанцією є певний етнос, то згідно з конструктивістською концепцією нації основоположним принципом її функціонування та розвитку є принцип громадянства. Зрозуміло, що таке політичне співтовариство є співгромадянством, індиферентним до етнокультурної ідентичності своїх членів. Вважається, що такий погляд на націю сходить до Жан-Жака Руссо. Руссо, проголосивши, що правління має ґрунтуватися на загальній волі тим самим, по суті, відмовив в існуванні як монархії, так і всіляким аристократичним привілеям.

Можна припустити, що українська ідентичність формується на перетині цих двох моделей – примордіалістської та конструктивістської. Нація, яка винищувалася, розпорошувалася, свідомо висміювалася, потребує того, щоб право на її унікальність було її формуючою константою. Тому нам дуже важлива спільність походження, спільна етнічна традиція, рідна мова, звичаї, традиції, у широкому розумінні культура тощо. Але нам важливі громадянські цінності, права та свободи людини й громадянина, правова держава. І це, мабуть, має бути враховано в новому законі про засади формування української національної ідентичності, які може ініціювати наше товариство.

По-друге, складність інституційного визначення ідентичності, її об'єктів і суб'єктів полягає в психологічному складнику її родоводу. Ідентичність – це сукупність унікальних рис особистості, таких як: життєва позиція, поняття норми та уявлення людини про саму себе, включно з її цінностями, уподобаннями,

соціальною роллю, гендерною ідентичністю, етнічною приналежністю, культурою та іншими визначальними характеристиками.

Згідно з так званою топографічною моделлю психіки Фрейда можна виокремити такі **рівні ідентичності** – свідомий, підсвідомий, несвідомий. Перший рівень, **свідомий**, представляє собою сферу психіки, у якій перебувають наші поточні думки, відчуття та свідомі спогади. Це та частина нашої психіки, з якою ми підсвідомо взаємодіємо у повсякденному житті, і вона найбільш доступна самоаналізу. Очевидно, що цей рівень може бути найбільш доступний різноманітним формувальним впливам.

Підсвідомий рівень включає всі непрямі впливи та незавершені ідеї, які перебувають поза межами нашої свідомості, але все ж нами дещо керують. Тут розташовані нерозроблені прагнення, приховані бажання та уявлення, які можуть бути ключем до нашої особистісної динаміки. На цьому рівні сучасні формувальні суспільні впливи мають меншу суб'єктність, більший вплив тут мають культура, ментальність, генетика традиційні норми, звичаї, обряди тощо.

Третій рівень, **несвідомий**, є найнижчим рівнем психіки і включає все неприйнятне та болісне, що було забуте, замовчуване чи потиснене. Фрейд вважав, що саме на цьому рівні перебувають невирішені конфлікти, негативні емоції та табу, які мають істотний вплив на наше психічне здоров'я. Очевидно, що цей рівень має найменший соціальний вплив і найбільший природно-наслідковий.

Зрозуміло, що така інституція, як держава, є чи не найважливішим чинником у формуванні будь-якої нації, у тому числі також і її природи. Нація втримує свою ідентичність за допомогою держави. А сама національна ідентичність, за Максом Вебером, є суттєвою опорою для сучасної держави. Саме німецький історик і філософ Фрідріх Майнеке висунув концепцію «держави – нації» та «нації – держави». За першим варіантом національна ідентичність розвивається в рамках незалежної держави. Спільний суверенітет народжує спільні інститути й нові почуття нації, що виникає, долає існуючі до того часу культурні відмінності між етносами, що входять у державу. «Нація-держава» є новим культурним синтезом, що піднімається над етнічними відмінностями.

А ось згідно з нашим Законом «Про основні засади державної політики формування української національної та громадянської ідентичності» **суб'єктами** відносин у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності є органи державної влади, органи місцевого самоврядування, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, сили безпеки й оборони, юридичні особи та громадяни України, міжнародні організації, іноземні юридичні особи, іноземці та особи без громадянства, сім'я та інші соціальні інститути, що беруть участь у формуванні та реалізації державної політики в зазначеній сфері.

Таке визначення **суперечить поняттю суб'єкт**. Суб'єкт — це особа або організована група осіб, соціальна, етнічна та політична спільнота, суспільство загалом, що здійснюють **властиву їм діяльність**, спрямовану на практичне перетворення предметної дійсності, теоретичне й духовно-практичне освоєння об'єктивної реальності.

Формування примордіалістської, етнічної або «незахідної» моделі ідентичності дуже залежить від ролі інтелектуалів. Мовознавці, письменники, журналісти формують цей стрижень буття нації, прописують національну ідею відповідно до етнічних характеристик: ми брати і сестри, ми члени однієї родини. Тоді принципове значення має мова, віра, традиція, кухня, одяг, етнічна, етнографічна традиція тощо.

Ідентичність, з точки зору психосоціального виміру (Е. Еріксон), є свого роду епіцентром життєвого циклу кожної людини, спрямованості особистості як динамічної системи установок і тенденцій, потреб і мотивів, інтересів та ідеалів, які реалізується у предметних відношеннях і поведінці людини.

Це означає, що ідентичність формується на основі унікального досвіду життєдіяльності або людини, або спільноти, недоступній для сторонніх – чи то феміністські рухи, мігрантські групи, рухи за громадянські права, расові, етнічні, гендерні спільноти тощо. Треба мати на увазі різницю між досвідом і життєвим досвідом. Бо якщо перший означає те, чим можна поділитися з іншими (люди, наприклад, спостерігають за фізичним експериментом і обмінюються потім отриманими знаннями), то останній означає суб'єктивне переживання, яке не може бути розділене з іншими.

Термін «життєвий досвід» увійшов в англійську мову зусиллями Сімони де Бовуар: другий том «Друга стаття» має назву *L'expérience vécue*, або «Життєвий досвід»¹. У життєвому досвіді відбувається взаємопроникнення групових та індивідуальних, історичних і безпосередньо ситуативних, регіональних і конфесійних, мовних та етнографічних чинників ідентифікації людини. Досвід людського життя формується внаслідок практичного ставлення людини до світу і конститується як уміння, трудові навички та підсвідомі настанови.

Причому обсяг практичних знань, необхідних особі для нормальної повсякденної життєдіяльності, у багато разів переважає обсяг тих знань, що своїм походженням завдячують науці. До них належать практичні навички взаємодії із зовнішнім природним і соціальним середовищем, типові способи міжособистісного спілкування, шаблони поведінки, норми взаємовідносин, завдяки яким відтворюється типовий для певної спільноти спосіб буття.

Одним із найбільш трагічних наслідків війни є деконструкція (Ж.Деріда) життєвого досвіду людини як визначальної засади формування майже всіх

¹ Бовуар, Сімона де. Друга стаття. У двох томах, т. 2. / Пер. з фр. Н. Воробйової, П. Воробйова, Я. Собко.— К.: Основи, 1995.— 392 с.

видів ідентичності, як складного соціокультурного феномену, який поєднує особистісні, соціальні та культурні аспекти.

В умовах війни увиразнюється сам екзистенційний сенс поняття ідентичності, про що свідчить рішучість відстоювання українцями власного культурного та життєвого світу, навіть ціною власного життя. Разом з тим війна продукує ту ситуацію, коли, на думку **В. Верлока**, у людини виникає специфічний «досвід браку досвіду», ситуація, у якій усі можливі рішення є рівно вірогідними і рівною мірою безпідставними. Але «в моменті» ми маємо справу із чистою спонтанністю, яка є водночас і травматичною, і творчою. Такий екстремальний досвід згодом виявляється цілком достатнім для стирання старих і формування нових ідентичностей. Як наслідок, поряд з ідентичністю самопожертви в ім'я захисту своєї Батьківщини з'являється байдужа до власного самовизначення «вата», свідомі колаборанти, зомбовані російською пропагандою прихильники «руського міру», зрадники тощо. Найбільше осіб із роздвоєною або розмитою свідомістю серед проросійськи налаштованих людей, яких в Україні близько 15–20%.

Хотів би звернути увагу шановних колег на таке явище, як ідентика **підліткової злочинності** в умовах війни, яка проявляється у замовних агресором нападах на військових, підпалах їх машин, виготовлення та закладення вибухівки тощо. Основні чинники злочинності: брак корисної зайнятості; негативний вплив середовища й друзів; недоліки роботи правоохоронних органів; провокації дорослих; популяризація насильства в медіа; брак уваги сім'ї та держави.

Головне – це ослаблення ролі родини: недостатнє виховання веде до моральної деформації дитини, адже сім'я є першою школою моральності, основою формування життєвих цінностей і ставлення до закону. Але вплив оточення, друзів та загальна байдужість до дитячих проблем часто стають сильнішими за будь-які сімейні уроки. Особливий вплив на це мають медіа та соціальні мережі.

Відома сентенція Отто фон Бісмарка: «Війни виграють не генерали, війни виграють шкільні вчителі та парафіяльні священники». Зараз таку роль виконують соціальні мережі. Інформаційне маніпулювання із поєднанням новітніх технологій психологічного впливу поширюється практично миттєво та набуває дедалі більш загрозливих форм. Сугестивні технології дедалі активніше застосовуються в інтернет-просторі та набувають глобальних масштабів. Часто соціальними мережами поширюється фейкова (неправдива інформація). Справді, дедалі загрозливіших масштабів набуває проблема фейків, адже належить до механізмів маніпулювання та впливає на формування суспільної думки.

Механізмом поширення такої інформації нерідко є сторінки лідерів, яких наслідує молодь. Такими лідерами є блогери (влогери), «зірки» шоубізнесу,

громадські та політичні діячі, інші відомі особи, а саме: бізнесмени, лінгвісти, лікарі, психологи, тренери, спортсмени, письменники, вчені, працівники ЗМІ, діячі культури та мистецтва тощо. Вони формують певні модні тенденції, мода на щось, поширюючись інтернет-мережами, може таким чином впливати на політичні тенденції та процеси в державах, регіонах та у світі загалом. Все вищезгадане означає, що інформація, яка поширюється за допомогою соціальних мереж, має активний вплив на формування психологічних і суспільних суджень сучасного молодого індивіда.

Вкрай важливим є донесення до молоді розуміння того, що можна отримувати не завжди правдиву інформацію, що будь-яка інформація, отримана як у міжособистісному спілкуванні, так і з соціальних мереж, може бути основою маніпулятивного впливу.

Отже, нагальною проблемою є регулювання соціальних мереж особливо у контексті **захисту інформаційного простору від російських впливів**. Зростання розбіжностей між різними групами громадян через дезінформаційні й інші гібридні кампанії ворога – це серйозна загроза для суспільно-політичної єдності, згуртованості. Одним із ключових запобіжників поляризації українського суспільства має стати гармонізація українського законодавства з європейським у сфері **регулювання соціальних мереж**, які досі перебувають у сірій зоні нашого законодавства.

Так, стаття 27 Акту про цифрові послуги (DigitalServiceAct, основного регуляторного інструменту ЄС щодо діяльності онлайн-платформ) вимагає забезпечення прозорості алгоритмів показу контенту соціальних мереж. Для цього онлайн-платформи мають зрозуміло й доступно розкривати ключові критерії, за якими їхні алгоритми видають контент у стрічки користувачів, та обґрунтовувати, чому ці критерії саме такі. Виконання цих вимог має збільшити суб'єктність користувача і надати йому/їй реальні інструменти для впливу на те, який вигляд має його/її персональна стрічка.

За умов, коли **обмеження чи блокування** є необхідними й доцільними, українське законодавство має передбачати **чіткий універсальний механізм впровадження таких санкцій**: підстави, критерії, уповноважений на прийняття рішення орган, умови зняття обмежень тощо.

Рекомендації щодо державної політики формування національної ідентичності:

- збереження та законодавче стимулювання розвитку культурного та мовного розмаїття українського суспільства, забезпечення прав та свобод національних меншин та корінних народів як гаранта його життєстійкості та безпеки держави;

- пропаганда сакральності землі через екологічну освіту та виховання, виявлення та законодавча заборона споживацьких практик використання земельних надр, земельних, водних та лісових ресурсів;
- розвиток громадянського суспільства, інституту громадянства — розширення прав і свобод людини і громадянина до стандартів ЄС, їх захист через імплементацію до вітчизняного законодавства;
- утвердження пріоритетності у всіх сферах суспільного буття та законодавчий їх захист загальнонаціональних цінностей: людської гідності, свободи, соборності України, рівноправності громадян незалежно від їх національності та віросповідання, патріотичної свідомості, ринкового мислення;
- повага до державних символів, розуміння їх важливості для функціонування, розвитку та стійкості держави;
- неухильне виконання положень Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», невідворотність санкцій за його порушення, розширення практик з освоєння мови громадянами;
- усунення впливу держави-агресора (держави-окупанта) в інформаційній, освітній, культурній сферах України.

АНАЛІТИЧНЕ ПІСЛЯСЛОВО

АНДРІЙ ГІНКУЛ — У нас в країні все робиться правильно, тільки дуже повільно, і не внаслідок – а всупереч. У нас є екосистеми, які по-трохи роблять свою роботу та мережують візерунки української ідентичності. І загалом з таким успіхом десь років за 100 ми матимемо системні результати. Але чи доживемо ми як країна, нація, народ, держава, суспільство — до того часу?

Ключове питання у тому, що це надто повільно. Цей процес можна пришвидшити. Але тільки за однієї умови: якщо таку роботу ми, інтелектуальна спільнота, будемо робити разом, спільно. Я кажу про скоординовані дії тут-і-зараз принаймні ключових діячів, які спроможні об'єднатися, генерувати наратив, практикувати його, створювати соціальні взаємодії і, таким чином, перетворювати кількість у якість та швидкість.

БОГДАН БЕВЗА — Перше — я переконаний, що українська ідентичність варта того, щоб бути у розділі нової етики Нового Часу. Наша доля і наш досвід унікальний, і ми маємо достатньо обмежений ресурс часу, щоб заявити про свою унікальність. Тому що через якийсь час обсяг інформаційного потоку просто знесе таку можливість. І це буде ще одна із воєн, яка у нас колись була. Тож нам необхідно пришвидшити узгодження того, що таке «нова українська етика» та «нова українська ідентичність» і як ми будемо на її основі вибудовувати нашу суб'єктність протягом наступних десятиліть.

Друге — я переконаний, що сила наша справді мережева. І будь-яка спільнодія важлива: на перетині дисциплін, на перетині державних інститутів і наукових спільнот, на перетині бізнесу, культури, громадськості. І там, де цей перетин з'являється, — з'являється додана вартість, з'являється новий спосіб оптимізувати нашу діяльність. Тому лише визнавши це спільною справою і спільною відповідальністю ми зможемо створити мережу, яка готова пережити будь-які катастрофи на планеті.

Третє — я переконаний, що інституційність є ключовим фактором у цій сфері. Якщо ми спільно виведемо і приймемо повторювані практики і цінності при формуванні ідентичності, тоді у нас буде можливість пришвидшити цю роботу. Тоді ми зможемо забезпечити постійний повторюваний узгоджений процес мережування Української Ідентичності, який неможливо зупинити ні ракетами, ні пропагандою, ні самопоборництвом.

Я дуже вдячний Вам усім за участь у цій дискусії, навіть якщо вона відбувається подумки. Конструктивну, деструктивну, трансформаційну, мережеву – будь-яку! Тому що участь у дискусії завжди має сенс.

СПИСОК ЗГАДАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Липинський, В. (1920). Листи до братів-хліборобів. Про ідею й організацію українського монархізму. Торонто: Гомін України.
2. Berger, P. L. & Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Penguin Books. 240 p.
3. Wodak, R., De Cillia, R., Reisigl, M. & Liebhart, K. (2009). *The Discursive Construction of National Identity* (2nd ed.). Edinburgh: Edinburgh University Press. 288 p.
4. Степико М. Т. (2011) Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ: НІСД. 336 с.
5. Бевза, Б. & Гінкул, А. (2023). Конструювання та реалізація політики ідентичності в Україні у 2022–2030 роках: аналіз та прогностична модель. Київ: Політологічний вісник КНУ. С. 226-240.
6. Бевза Б. П. (2023). Сутнісні виміри національної ідентичності у контексті критичного дискурс-аналізу. Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія Політичні науки. № 8. С. 32-38.
7. Сміт, Е. Д. (1994). Національна ідентичність. Київ: Основи.
8. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». (2023).
9. Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року. (2023).
10. Кримський, С. Б. (2002). Принципи духовності ХХІ століття. День.
11. Кримський, С. Б. (2008). Під сигнатурою Софії. Київ: Києво-Могилянська академія. 368 с.
12. Дараган, Ю. (2003). Срібні сурми. Поезії. Кіровоград. 96 с.
13. Лятуринська, О. (1938). Гусла. Прага: Дніпрові пороги. 56 с.
14. Мосендз, Л. (1941). Зодіак. Вірші. 1921–1936. Прага: Колос. 109 с.
15. Маланюк, Є. (1997). Книга спостережень: Статті про літературу. Київ: Дніпро. 430 с.
16. Маланюк, Є. (1954). Поезії в одному томі. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук.
17. Юнг, К. (1996). Психологія і поезія. У: М. Зубрицька (ред.) Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття. Львів: Літопис, с. 91–108.
18. Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press. 429 p.
19. Стратегія розвитку культури в Україні на період до 2030 року. (2025).
20. Доктрина інформаційної безпеки України. (2017).
21. Цивільний кодекс України. (1996).
22. Campbell, J. (1949). *The Hero with a Thousand Faces*. Princeton: Princeton University Press. 416 p.

23. Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України». (2000).
24. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України». (2025).
25. Закон України «Про закордонних українців». (2004).
26. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». (2025). Україна єдина: національна належність, ідентичність, мова та державні атрибути — всеукраїнське опитування.
27. Rousseau, J.-J. (1762). *Du Contrat Social, ou Principes du Droit Politique*. Amsterdam: Marc Michel Rey. 259 p.
28. Freud, S. (1923). *The Ego and the Id*. London: The Hogarth Press. 63 p.
29. Weber, M. (1919). *Politik als Beruf*. München und Leipzig: Duncker & Humblot. 77 p.
30. Meinecke, F. (1925). *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*. München und Berlin: R. Oldenbourg. 432 p.
31. Бовуар, С. де. (1995). Друга стаття. У двох томах, т. 2. Пер. з фр. Н. Воробйової, П. Воробйова, Я. Собко. Київ: Основи. 392 с.
32. European Union. (2022). Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market for Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act). Official Journal of the European Union, L 277/1.

Аналітичне видання

Упорядник:

Богдан Бевза

Діалоги про Українську Ідентичність:
мережування та міжгалузевий діалог.

Випуск 2

Літературна редакторка:

Лариса Литвин

Дизайн та верстка:

Аліна Мороз

Підготовано за сприяння

ГО «Центр реформ і місцевого розвитку»

Опубліковано за підтримки Фонду

«Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва

